

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

**FILOLOGIYA FAKULTETI
O'ZBEK TILI KAFEDRASI**

5111200 – o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lif yo'naliishi

4- "B" kurs talabasi

ABDULLAYEV OG'ABEK ERKINBOY O'GLI

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**Mavzu: «O'ZBEK TILIDA LAQABLARNING TUZILISHI VA
LEKSIK-SEMANTIK TAVSIFI (BADIY ASARLAR
MISOLIDA)»**

Talaba:	O.Abdullayev
Ilmiy rahbar:	f.f.d., dots. Y.Ibragimov
Kafedra mudiri:	p.f.n., dots. Sh.Yuldasheva

*O'zbek tili va O'zbek adabiyoti kafedralari qo'shma yig'ilishining
2018-yil 30-maydagi 5-bayonnomasi bilan himoyaga tavsiya qilindi.*

NUKUS – 2018

Abdullayev Og‘abek Erkinboy o‘g‘lining “O‘zbek tilida laqablarning tuzilishi va leksik-semantik tavsifi (badiiy asarlar misolida)” mavzusidagi bitiruv malakaviy ishiga Davlat attestatsiya komissiyasining qarori bilan «____» ball («____%») qo‘yildi.

«____» _____ 2018- yil

DAK kotibi:

O.Haytboyev

MUNDARIJA

KIRISH. Bitiruv malakaviy ishning umumiy tavsifi	4
I BOB. BADIY ADABIYOT TILIDA ISHLATILGAN LAQABLARNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI.....	7
1.1. Badiiy adabiyot tilida ishlatilgan laqablarning ilmiy-nazariy asoslari.....	7
1.2. Laqablarning leksik-semantik va stilistik xususiyatlari.....	15
II BOB. OBRAZNING, ODAMNING ENG XARAKTERLI XUSUSIYATINI IFODALOVCHI LAQABLAR.....	23
2.1. Rang-tus bildiruvchi laqablar.....	26
2.2. Professional laqablar.....	27
2.3. Laqablarning morfologik xususiyatlari.....	31
III BOB.LAQABLARNING ZAMONAVIY JIHATDAN XARAKTERLI BELGILARI.....	36
3.1. Arxaik laqablar.....	36
3.2. Neologik xususiyatlarini yo‘qotgan laqablar.....	38
3.3. Mirmuhsinning «Temur Malik»romanida laqablarning badiiy uslubda qo‘llanilishi	40
3.4. O‘zbek tili fitonimiyasida nom ko‘chish hodisasining qo‘shaloq ismlar(laqablar) bilan bog‘liqlik jihatlari	44
3.5. Laqablarning atoqli otlar o‘rnida qo‘llanilib kelishi.....	48
Umumiy xulosalar	52
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	54

KIRISH. BITIRUV MALAKAVIY ISHNING UMUMIY TAVSIFI

Mavzuning dolzarbliji. Badiiy adabiyot tili bugungi kunning dolzarb mavzularidan biri, unga bo‘lgan qiziqish kengayib borayotgan bo‘lishiga qaramasdan, hanuzgacha namuna qilib ko‘rsatish mumkin bo‘lgan tadqiqotlar maydonga kelganicha yo‘q. Shu boisdan ham o‘zbek tilshunosligida badiiy adabiyot tili tushunchasi to‘laqonli ifodasiga ega emas. Badiiy adabiyot ifodaning spetsifik formasidir. Holbuki, bugungi kunda mavjud bo‘lgan «yozuvchining tili va uslubi» yoki, «yozuvchi asarlari leksikasi» mavzularidagi tadqiqotlar badiiy asar tili, uning o‘ziga xos xususiyatlari haqida yetarli ma’lumot beradi, deyish mumkin emas. Shunday ekan, o‘zbek filologiyasidagi mazkur mavzuning dolzaribligini belgilaydi.

Tadqiqotning bajarilgan oliy ta’lim muassasining ilmiy tadqiqot ishlari rejasi bilan bog‘liqligi. Bitiruv malakaviy tadqiqoti Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti “O‘zbek tili” kafedrasida “Turkiy tillar taraqqiyoti va uni o‘qitish metodikasi” mavzusidagi reja asosida bajarilgan.

Tadqiqotning o‘rganilganlik darajasi. O‘tgan asrning 70-80-yillar tilshunosligida badiiy asar tilini turli planda o‘rganish asosiy masalalarining biriga aylandi. Ayniqsa, terminologik leksikaning badiy uslubda ishlatilishi masalasi ko‘pgina tadqiqotchilarining diqqatini jalb qildi. Bu jihatdan N.Shukurovning «Badiiy uslub va badiiy til» (O‘z.T.A.1972, №4), A.Axmedovning «Badiiy asar tilini o‘rganish haqida» (O‘z.T.A.1960, №3), M.Mukarramovning «Badiiy stilda o‘zlashmagan so‘zlar», X.Rustamovning «So‘z qo‘llash estetikasiga doir ba’zi mulohazalar» (O‘z.T.A. 1975, №5), K.Shamsiddinovning «Terminlarning kontekstda ifodalaniishi» (O‘z.T.A. 1977, №3), E.Qilichevning «Eskirgan frazeologik iboralarning stilistik xususiyatlari» (O‘z.T.A. 1972, №4), B.Fayzullaevning «Oltin vodiyyadan shabadalar» romanida dialektizmlar (O‘z.T.A. 1975. №1), yana B.Fayzullaevning «Dialektizmlar va ularning badiiy adabiyotdagi o‘rni» (O‘z.T.A. 1977. №4) kabi o‘nlab maqolalar va «Badiiy asar tilidagi

dialektizmlar»¹. mavzusidagi dissertatsion ish va bu muammoga doir qator maqolalari badiiy asarda so‘z qo‘llash masalasini o‘rganishda, aniqrog‘i har bir sohaga tegishli leksik qatlamning stilistik funktsiyasini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi. Ushbu BMIning asosiy maqsadi badiiy asar tilida ishlatilgan “Laqablar”ning leksik-semantik va tuzilish tarkibini tahlil etishdan iborat.

Shuningdek, laqablarning inson hayotida tutgan o‘rni, berilish sabablari, insonning xarakteri, his-tuyg‘usi bilan bog ‘liq berilish sabablarini bayon etishdir.

Tadqiqotning vazifalari. Ushbu maqsadga erishish uchun BMI oldiga quyidagi vazifalar qo‘yiladi:

- laqablarning leksik-semantik mavzu guruhlarini tahlil etish;
- laqablarning berilish sabablarini izohlash;
- laqablarning kishining xulq-atvoriga mos kelishi;
- laqablarni semantik jihatdan tasniflash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mazkur ishda quyidagi natijalarga erishildi:

• metaforik matn tilining o‘ziga xos xususiyatlari o‘zbek xalq laqablari misolida o‘rganildi;

- laqablarda metaforik mazmun va unga ishora qiluvchi vositalar aniqlandi;
- laqablarning shakliy va mazmuniy tuzilishidagi munosabat aniqlandi;

Himoyaga olib chiqayotgan asosiy holatlar. BMIda quyidagi holatlar himoyaga olib chiqiladi:

1. Tilning ichki tuzilishi bilan so‘zlovchi shaxsning til strukturasi haqidagi ko‘nikmasi o‘rtasidagi munosabat lingvistik pragmatikaning markaziy masalasidir. Laqablarda ana shu munosabat yorqin o‘z ifodasini topadi.

2. Metaforik matn hosil qilishda yashiringan narsalarning differensial belgilarini aniqlashning ahamiyati, metaforik matnni tushunishda metaforik

---

¹ Файзуллаев Б. Диалектизм в языке художественных произведений. А.К.Д. Ташкент.1979 г.

matnning shakliy va mazmuniy tuzilishi o‘rtasidagi munosabatning rolini yoritish katta o‘ringa ega.

3. Hayot haqiqatining poetik mohiyatini yoritish inson borlig‘ining ma’naviy-ruhiy miqyosini olib berishda metafora ijtimoiy-axloqiy talqindan badiiy idrokka, umumasosdan obrazlilikka o‘tadigan vazifani bajaradi.

Tadqiqotning metodologik asosi va tadqiq usullari. Tadqiqot davomida O‘zbekiston Prezidenti bayonatlari va chiqishlarida, davlat qarorlaridagi milliy qadriyatlarimizni, madaniy merosimizni qayta tiklash, chuqur o‘rganish va mamlakatimizning mustaqilligini mustakamlash yo‘lida ulardan unumli foydalanish milliy g‘oyani rivojlantirish bo‘yicha fikrlarini boshchilikka olindi. Mavzuni bayon etishda tavsifiy, qiyosiy usullardan foydalanildi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalari o‘zbek tili leksikologiyasining rivoji uchun munosib hissa bo‘lib qo‘shiladi. Uning amaliy ahamiyati shundaki, tadqiqot natijalaridan kasb-hunar kollejlari hamda litseylarda maxsus kurs o‘qitishda, qo‘llanmalar yaratishda foydalanish mumkin.

Ishning tadqiq ob’ekti va materiallar o‘zbek topishmoqlari to‘plami² va tadqiqotchi tomonidan yozib olingan jami ikki mingdan ortiq topishmoq va topishmoq variantlaridir. Shuningdek, yurtimiz tilshunos olimlarining bildirilgan fikrlari hamda faktik materiallarini o‘rni bilan tahlilga jalb qilindi.

BMIning tuzilishi va hajmi. BMIning umumiyl tavsifi, kirish, uch bob, umumiyl xulosalar va adabiyotlar ro‘yxati kabi qismlardan tuzilgan bo‘lib, umumiyl hajmi 55 sahifa.

I BOB. BADIY ADABIYOT TILIDA ISHLATILGAN LAQABLARNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

1.1. Badiiy adabiyot tilida ishlatilgan laqablarning ilmiy-nazariy asoslari

Biz adabiyotning yetuk kompozitsiyasiga
ega bo'lgan yaxshi asarlarini bilamiz.
Ammo yomon til bilan yozilgan yaxshi
asar bo'lishi mumkin emas.
(K. Fedin)

Badiiy adabiyot tili jamiyat hayotini o'zida aks ettirishda asriy tajribalarga ega bo'lgan badiiy adabiyot bilan uzviy bog'liq. Shu sababdan, badiiy adabiyot tilini o'rganish va tahlil qilish badiiy asarni butun ichki va tashqi bog'lanishini, yozuvchining dunyoqarashi, unda adabiy va noadabiy vositalarning qo'llanilishi jihatdan to'la-to'kis his etishni talab qiladi.

Binobarin, badiiy asarni, uning ichki va tashqi bog'lanishini his etish badiiy asar tilining xususiyatlarini ochishga yordam beradi. Badiiy asar tili uchun muhim asos badiiy nutqning qurilishidir. Shu bilan bir qatorda badiiy tilning xususiyatlari adabiy tilga nisbatan belgilanadi. Darhaqiqat, badiiy adabiyot tiliga nisbatan belgilanadi. Badiiy adabiyot tili haqidagi tadqiqotlarda bu holatlar hisobga olingan holda, badiiy adabiyot tilining adabiy til tizimida tutgan o'rni ko'pincha nazardan chetda qolib ketadi. Badiiy adabiyot tiliga, avvalo, adabiyot tilning o'ziga xos maxsus shakli sifatida qarash, bizningcha, uning o'ziga xos xususiyatlarini belgilashda muhimdir.

Binobarin, badiiy adabiyot tili adabiy tilga keng ta'sir etuvchi, uni boyitib boruvchi tildir. Jamiyat hayotida yuz beradigan voqeа-hodisalar, til xususiyatlari va undagi o'zgarishlar dastlab badiiy adabiyotda o'z aksini topadi. Badiiy adabiyot insoniyat hayoti bilan bog'liq bo'lgan o'ta murakkab jarayonni aks ettiruvchi manba sifatida inson tiliga taalluqli bo'lgan barcha vositalarni o'zida mujassamlashtiradiki, bu holat o'z navbatida badiiy adabiyot tilining keng qamrovli va ko'p funksiyaliligidan dalolat beradi.

Ma'lumki, badiiy adabiyot tili doirasida adabiy til, so'zlashuv tili, rasmiy til, ilmiy va publitsistik til va nihoyat, badiiy til mavjud. Nutq ko'rinishi sifatida muallif nutqi va personajlar nutqi, monologik va dialogik nutq asosida quriladigan badiiy adabiyot tilida umumxalq tilida unumli va unumsiz bo'lgan lug'aviy birliklarning cheklanmagan miqdorda qo'llanishi badiiy adabiyot tilining o'ziga xos xususiyatlarini, nutq ko'rinishi sifatida nutqning funktsional turlari sistemasida tutadigan o'rmini yorqin gavdalantirishda murakkabliklar tug'diradi.

Badiiy adabiyot tili mohiyatan obrazli til. Badiiy obrazlilik, ifoda vostilariga boylik, so'zlardagi emotsiyal bo'yodkorlik darajasining kuchliligi badiiy nutqning asosiyl funksiyasi bo'lgan estetik ta'sirchanlikni kuchaytiruvchi vositalardan hisoblanadi. Bu vositalar boshqa nutq turlariga nisbatan badiiy nutqda kengroq bo'lganligi uchun badiiy adabiyot tilidagi ma'lum sistemani tashkil qilmasdan qolmaganidek, umumiyl xususiyatlarni ham vujudga keltiradi.

Chunki, nutq vositalarini keng miqyosda qamrab olinishi badiiy asar tilining imkoniyatlarini boyitadi, uni ma'lum ma'noda erkin til ekanligini ko'rsatadi. Biroq til «erkinligi» tushunchasi badiiy adabiyot tili uchun ham nisbiydir. Chunki, badiiy adabiyotda qo'llaniladigan barcha lingvistik vositalar badiiy til madaniyati talablariga javob berib, badiiy nutqning estetik ko'lamdorligini oshirish sari yo'naltirilsa, ko'zda tutilgan maqsadga erishiladi.

Jumladan, oddiy so'zlashuvga xos vositalar, sheva va dialektlar, ilmiy terminlar, rasmiy axborotga oid so'zlar garchand, badiiy matnlarda ko'p uchrasada, badiyat qonuniyatlariga ko'pgina «bo'ysunmaydi». Shu ma'noda badiiy adabiyot tilida lug'aviy vositalarning chegaralanmagan miqdorda qo'llanilishi, bu tilning lug'aviy imkoniyatining keng ekanligini ko'rsatadi.

Badiiy asar tilining spetsifik xususiyatlarini belgilovchi vositalar sifatida hozirgacha filologiya ilmida quyidagilar qayd qilinib kelinmoqda:

1. Badiiy asar tilida trop va figuralarning qo'llanilishi.
2. Badiiy asarning umumiyl obrazliligi.
3. Badiiy asar tilida so'z ifodalaydigan semantik ma'no badiiy adabiyot tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida ajratiladi.

4. Ichki forma.

Demak, badiiy nutqda so‘z faqat fikr ifodalovchi, obraz yaratuvchi vosita emas, nutqdagi boshqa so‘zlarga bevosita ta’sir etuvchi vosita hamdir. Badiiy nutq esa bu jarayonda so‘zning turli qirralarini ochib beruvchi asosiy manbaidir.

Badiiy adabiyot tilini o‘rganishning asosiy masalalaridan biri badiiy obrazlilikni vujudga kelishida muhim rol bajaruvchi nutq vositalari, ularning qonuniyatlarini ochib berish hisoblanadi. Chunki, badiiy til taraqqiyoti jarayonida sayqallanib boradi. Natijada nutq vositalari yordamida nutqiy rang-baranglikni vujudga kelishi kuchayadi.

Ma’lumki, badiiy adabiyot tilining soz imkuoniyatlari cheksiz. Unda umumtil leksik qatlamlarning barcha ko‘rinishlari uchun xos bo‘lgan so‘zlar unumli qo‘llanilganidek, badiiy obraz yaratish jarayonida ham barcha nutq uslublari uchun xos bo‘lgan so‘zlardan keng doirada foydalanish mumkin. Badiiy adabiyotda so‘z o‘z va ko‘chma ma’nolarida keng ko‘lamda qo‘llanilganidek, sinonimlar so‘z variantlarining qo‘llanilishida, turli so‘z formalari va frazeologizmlarning ishlatalishida ham badiiy asar tiliga xos bo‘lgan umumiyl holatni kuzatish mumkin. Til vositalarining bu darajada erkin qo‘llanilishi ham badiiy adabiyot tili uchungina xos bo‘lgan muhim xususiyatlardan biridir.

Badiiy adabiyotda til vositalarining rang-barangligi masalasi; Badiiy adabiyotda so‘z qo‘llash mahorati. Bu ikki holat avvalo bir-birini taqozo qiladi. Birinchi holat badiiy adabiyotning so‘z qo‘llanish imkoniyatini cheksizligini ko‘rsatsa, ikkinchi holat badiiy adabiyotning uslubiy imkoniyatini kengligini ko‘rsatadi. U tilning boshqa ko‘rinishlaridan quyidagilar bilan farqlanadi:

- a) badiiy adabiyot tili adabiy til singari kommunikativ funksiya bajarish bilan birga estetik funktsiya ham bajaradi.
- b) badiiy adabiyot tili adabiy til sistemasidagi boshqa til ko‘rinishlaridan umumuslubiyligi bilan farqlanadi.
- v) badiiy adabiyot tilida ifodali vositalarning keng qamrovli qo‘llanilishi.
- g) badiiy adabiyot tili adabiy tilga to‘xtovsiz ta’sir etib boradi. Binobarin, dialekt va shevalarda uchraydigan, jonli xalq tilida mavjud bo‘lgan ko‘pgina

lug‘aviy vositalar badiiy nutq orqali adabiy tilga o‘tishi, adabiy til lug‘at tarkibini kengaytirib borishi mumkin.

Ma’lumki, badiiy adabiyot tili adabiy tilning o‘ziga xos shakli, bu tilning o‘ziga xos, muayyan xususiyatlaridan biri ham adabiy normani chetlab o‘tishidir. Shu ma’noda, badiiy adabiyot tilining o‘ziga xos xususiyatlarini, unda lug‘aviy va uslubiy vositalarning tabaqalanishini belgilashda, bu tilning adabiy tilga va adabiy normaga munosabatlari masalalarini chetlab o‘tib bo‘lmaydi.

Tilimizdagi ayrim so‘zlar yakka, individual alohida predmet haqidagi tushunchalarni ifodalaydi. Bularning ichida nomlar o‘zi anglayotgan tushunchaning xarakteri, narsalarning atalishidagi xususiyati va belgilariga ko‘ra farqlanadi. Nomlar asosan ot so‘z turkumiga xos bo‘ladi. Bir xildagi predmet yoki hodisalarning birini ajratib ko‘rsatuvchi otlarning atoqli otlar ekanligi hammaga ma’lum.

Atoqli otlar xuddi boshqa so‘zlar singari tilda qadimiylardan sodiqlari. Buni insoniyatning qadimiylari o‘tmishiga oid yodgorliklar tilida saqlanib qolgan tog‘lar, daryolar, afsonaviy qahramonlarning nomlari yaqqol ko‘rsatadi.

Tildagi atoqli otlarning umumiylari yig‘indisi o‘sha til onomastikasining nomlar boyligini tashkil etadi³. Tilning onomastik fondidagi atoqli otlar o‘zi atayotgan predmet yoki ob‘ektning xususiyatiga ko‘ra farqlanadi. Ular turli-tuman jonsiz va jonli predmetlarning, tirik mavjudotlarning yoki insonlarning nomlari bo‘ladi. Mana shunday belgilariga ko‘ra atoqli otlar bir necha xil katta guruhlarga ajratiladi.

Ularning katta bir guruhi kishilarga qo‘yiluvchi maxsus nomlar tashkil etadi. Ularni tilshunoslik fanida antroponimlar deb yuritiladi⁴.

Antroponimlar maxsus tadqiqotlarda tubandagi turlarga ajratiladi:
1) ismlar, 2) laqablar, 3) taxalluslar, 4) familyalar, 5) potronomik nomlar shuningdek, kishini atashning boshqa xil shakl va usullari kiradi⁵.

---

³ Begmatov E. «Nomlar va odamlar»

⁴ Begmatov E. Ko‘rsatilgan asar. 4 – bet. «Fan» nashriyoti. Toshkent.1972y.

⁵ Begmatov E. Ko‘rsatilgan asar. 5 – b.

Bu ishda yuqorida ko'rsatilganlardan faqat laqablarning badiiy uslubda qo'llanishi, ularning leksik-semantik tasnifi, stilistik xususiyatlari hamda ba'zi morfologik xususiyatlarga so'z qilinadi.

Badiiy asarda so'z qo'llash masalasiga aloqador hodisalardan biri laqablarning ishlatilishi masalasidir.

Biz bu kichik ishimizda o'zbek adabiy tili taraqqiyotida alohida o'rin tutadigan so'z san'atkorlaridan A.Qahhor, S.Ahmad, G'.G'ulom, Shukrullo, Pirimqul Qodirov, O'tkir Hoshimov, SHukur Xolmirzayev, Tog'ay Murod va boshqa yozuvchilar hamda shoirlarimiz asarlarida ishlatilgan laqablarning stilistik-semantik va morfologik xususiyatlari haqida fikr yuritmoqchimiz. Bitiruv malakaviy ishimizda badiiy matnda tasvirlanayotgan obraz, voqeа-hodisalarga nisbatan 97 ta leksema laqab vazifasida ishlatilgan⁶.

Ma'lumki, A.Qahhor, S.Ayniy, S.Ahmad, G'.G'ulom, SHukurullo o'z asarlari tili ustida ishlar ekanlar dastlab ta'sirchanligi, ifodaliligi, uslubning sodda va ravonligi, mantiqiyligiga alohida e'tibor bergenlar. Ayni maqsada ular *q u r u q, aravakash, vofurush, jinni, og'ri, burgut, tarash, olifta, satang, bo'ydoq* kabi laqablarni ham o'z asarlarida tasviriy vosita sifatida keng ishlatganlar.

A.P.CHexovning “**Buqalamun**” (**Xamelion**) hikoyasini eslaylik. Politsiya nazoratchisi Ochumedov xatoga yo'l qo'ydi va o'z so'zlaridan hijolat bo'ldi, u shu zohati atrofdagilarning e'tiborini chalg'itishga, ularni gangitishga chog 'lanib, ustidagi paltosini yechib, yana qayta kiyadi. Mana shunday qayta-qayta harakati uchun unga “**Buqalamun**” (**Xamelion**) laqabi beriladi. Bu hol hikoyaning nomlanishiga ham sabab bo'ldi. Yoki Abdulla Qahhorning “Sinchalak” qissasining nomi ham asar qahramonining nomi bilan bog'liq. Saidaga Arslonqul Qalandarovning bergen nomi. Hatto, mashur futbolchi Pele yoki mashhur aktyor Budalay nomi bilan bog'liq laqablar kishilar o'rtasida juda ko'p uchraydi.

---

⁶ Qahhor A. O'tmishdan ertaklar. 1978. 10 – bet. Said Ahmad. Saylanma. 2 – tom. 1981. 20 bet. G'.G'ulom. Yodgor. 1983. 20 – bet.

Shubhasiz, bunday leksemalar yozuvchi K.Fedin tadbiri bilan aytganda, A.Qahhor, G‘.G‘ulom, Oybek, S.Ahmad, Shukurullo, Shuhrat tomonidan yaratilgan epik kompozitsiyaga ega bo‘lgan yaxshi asarlar qatoridan joy olishiga sabab bo‘lgan edi⁷.

Chunki badiiy adabiyot materiali «poetik til yoki badiiy adabiyot nazariyasining manbai bo‘lish bilan birga, adabiy til tarixining yaratilishida uning grammatik qurilishini, masalan, sintaktik tuzilishi, yoxud leksik-semantik va frazeologik tizimini xarakterlovchi asosiy manba bo‘lib hisoblanadi»⁸.

Xususan, badiiy adabiyot tili, ayniqsa, badiiy asar leksikasining mundarajasi juda keng va rang-barangdir.

Poetik yoki nasriy asarning leksikasi faqat ayrim sinonim, omonim, antonim, paronim so‘z va iboralar, shuningdek, morfema, og‘zaki so‘zlashuv nutqiga xos leksik unsurlar bilan chegaralanib qolmaydi. Uning o‘ziga xos muhim xususiyatlari faqatgina ushbu vositalarni qayd etish bilan belgilanmaydi.

Badiiy asar leksikasi birinchi navbatda so‘z san’atining xilma-xil badiiy shakllarini o‘zida mujassamlantiruvchi «alohida tizim» badiiy asar tilining asosiy va yetakchi komponentidir.

Badiiy asar leksikasining o‘ziga xos xususiyatlari esa muallifning individual uslubiga bog‘liq⁹.

Yozuvchi uslubi va uning o‘ziga xos tomonlarini o‘rganishda foydalangan maxsus so‘z hamda atamalarning o‘rni, imkoniyati muhim ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi badiiy obrazning xarakterini, holatini, kasbi, mansabi, amalini ifodalashda maxsus so‘z va atamalardan foydalanadi¹⁰.

Demak, yozuvchi obrazning eng muhim xususiyatlarini, ruhiy holatini, kasb-korini o‘z asarlarida ifodalash uchun laqablardan ham keng foyalanadi.

---

⁷ Федин К.Мастерство писателя. Литература газета.1951.

⁸ Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и его задачи. М: Изд.АН СССР.1956.с.3-6.

⁹.Axmedov A. Badiiy asar tilini o‘rganish haqida. Jurnal «O‘zbek tili va adabiyoti».1990.3 – son.

¹⁰SHamsiddinov K. Terminlarning kontekstda ifodalaniishi. Jurnal. «O‘zbek tili va adabiyoti»1977.30son.

Laqab leksemalar so‘zlarning konotativ ma’nolaridan hosil bo‘ladi. Laqablarni tadqiq etganda uning ko‘chma ma’no hosil bo‘lish usullarini ham e’tiborga olishimiz joizdir.

Ko‘chma ma’no hosil qiluvchi vositalarni chet ellik tilshunoslar uch guruhga ajratadilar. Xususan, frantsuz tilshunosi J.Maruza o‘zining lingvistik lug‘atida metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi turlarga ajratadi.

Rus tilshunoslari ko‘chma ma’no hosil qiluvchi hodisalarni shunga asoslanib turlarga ajratgan bo‘lsalar ham necha tur ekanligini belgilashda turlicha qarashlarga kelganlar. Jumladan, N.A.Levkovskaya nemis tili ma’lumotlari asosida uni metonimiya va metaforaga, A.A.Reformatskiy esa ko‘chma ma’no hosil qiluvchi hodisalarni to‘rt turga ajratib ko‘rsatadi.

Yevropa tilshunoslari ham ko‘chma ma’no hosil qiluvchi hodisalarni shu tariqa tasnif qiladilar.

Qozoq tilshunosi Musaboev ham ko‘chma ma’no hosil qiluvchi hodisalarni to‘rt turga, arman tilshunosi E.B.Ogoyan esa uch turga ajratadi, qoraqalpoq tilshunosi E.B.Berdimuratov esa uchga bo‘lib ko‘rsatadi.

M.Mirtojievning fikricha, o‘zbek tilida ko‘chma ma’no hosil qiluvchi vositalar asosan to‘rt xil. Bular: merafora, metanomiya, sinekdoxa va vazifadoshlik¹¹.

Chindan ham, san’atning biror turi yo‘qliki, unda adabiyotdagidek turli-tuman odamlar, kasb-hunar, voqealar mavjud bo‘lsa. Adabiyot san’atning keng qamrovli turi bo‘lgani uchun, unda til vositalari ham turli-tumandir. Badiiy adabiyotdagagi leksik-grammatik vositalar birinchi navbatda asarning badiiy qimmatini oshirish bilan birga, badiiy asarda aks ettirilayotgan voqealari, odamlar, ularning ruhiy holatlari, o‘ylari, kechinmalarini ham ifodalaydi. Demak, badiiy asarda so‘z bir qator vazifalarni bajarish sari yo‘naltirilgan bo‘ladi. Bu jarayonda so‘zning ma’no ifodalashi jihatidan faolligi va nofaolligi muhimdir. Matnlarda so‘z bir necha ma’noni ifodalagan holda qo‘llanilsa, u ma’no ifodalashi jihatidan faoldir. Biroq, so‘zning ma’no ifodalash doirasining kengligi yoki torligi ijodkor mahorati bilan,

---

¹¹ Mirtojiev M. «O‘zbek tilida polisemiya». Fan. Toshkent. 1975.

matn bilan bog‘liq. Shu ma’noda badiiy adabiyot tili leksik vositalardagi mavjud imkoniyatlarini kengaytiruvchi manbadir. Badiiy adabiyot tili so‘zning butun nozikligi, ma’no ifodalash qirralarini namoyon qiluvchi til ekanligini quyidagi misollarda ham ko‘rish mumkin. Masalan: Abdulla Qahhor o‘z asariga «*Sinchalak*» deb nom berdi.

Metafora deb biror narsa, belgi yoki harakatning nomini o‘zaro o‘xshashligi bo‘lgan boshqa narsa, belgi yoki harakatga ko‘chirish bilan yangi ma’no hosil qilish usuliga aytildi¹².

L.Abdullaevaning ta’kidlashicha «Badiiy asarning obrazlilagini, estetikligini oshirishda metaforalarning roli nihoyatda kattadir. Metaforalarsiz badiiy asarning bo‘lishini tasavvur etish qiyin»¹³.

Ma’lumki, lug‘at sostavini tashkil qilgan so‘zlarning bir guruhi nutq jarayonida turli funktsiyani bajaradilar. So‘zlarning shunday funktsiyalaridan biri badiiy uslubda asl ma’nosidan tashqari kishilarga laqab vazifasida ham qo‘llanishidir.

Ayrim manbalarda laqablarning badiiy adabiyotdagi tasviriy vositalardan biri metafora ekanligi ko‘rsatiladi. Laqablar badiiy asarlarda obrazning o‘ziga xos eng xarakterli xususiyatlarini ko‘rsatish vositalaridan biridir.

Laqab arabcha so‘z bo‘lib, biror xususiyatiga ko‘ra kishiga hazil qilib yoki masxaralab qo‘yilgan nomni, taxalluslar, familiyalarni bildiradi¹⁴.

Ma’lumki, laqablar insonning turli-tuman belgisi, xususiyatlariga qarab qo‘yiladi. Shunga ko‘ra ular kishilarning qaysi urug‘ yoki qabilaga mansubligini, ulardagi jismoniy kamchiliklarni, xarakter, fe’l-atvor, gapirish uslubi, kiyinishdagi biror kamchilik yoki o‘zgachalikni, kasbini, millatini, kishilardagi shu kabi yaxshi hamda yomon xislatlarni, belgi-xususiyatlarni ko‘rsatadi¹⁵.

Laqablar badiiy asarlarda asosan quyidagi maqsadlarda ishlatiladi:

¹² SH.SHoabduraxmonov va b.. «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» 109 – b. «O‘qituvchi» nashriyoti. Toshkent – 1980.

¹³ Abdullaeva L. «Metaforalar va ularning tarjima qilishnishi haqida ba’zi mulohazalar» O‘z.t.a.1965 №1 62 – b.

¹⁴ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Moskva – 1981. Izd. «Russkiy yazik» Itom. 306 b.

¹⁵ Menanshev YA. va b. «Ismingizning ma’nosi nima» Fan. 1968.15 – 16 – b.

1. Formani ixchamlashtirish uchun ishlatiladi.
2. Obrazning o'ziga xos eng xarakterli xususiyatini ko'rsatish uchun ishlatiladi.

Biz bu ishimizda laqablarni quyidagi leksik-semantik tasnifda tahlil qildik.

1. Inson tana a'zolaridagi nuqsonini ifodalovchi so'zlardan hosil bo'lgan laqablar: *ch i n n o q, b u q o q, k a l, g a r a n g, p u c h u q, k o ' s a.*
2. Obrazning-odamning eng xarakterli xususiyatini ifodalovchi laqablar: *q u r u q, i n d a m a s, t a r a s h a, h i d d a t, p i s m i q, i sh g i r.*
3. Rang-tus bildiruvchi: *s a r i q, q o r a, m a ll a.*
4. Kasb-kor, hunar bildiruvchi laqablar: *p o d a ch i, a r a v a k a sh, g u l ch i, z a r g a r, m e x a n i z a t o r.* Bularidan tashqari laqablarning ba'zi morfologik xususiyatlari va ularda zamonaviy jihatdan xarakterli belgilari (arxaik, neologik)ni yoritishga harakat qildik.

1.2 Laqablarning leksik-semantik va stilistik xususiyatlari

Antroponomika sohasining egizak sohalaridan biri qo'shaloq ismlardir. Qo'shaloq ismlar(laqablar) kishilarning asosiy ismlari bilan yonma-yon tug'ilib, inson hayotiga erkin aralashadi¹⁶. Kundalik turmushdan chiqib qolmaydi. Ayrim hollarda ilshlatilish doirasiga ko'ra shevalarda asosiy ismlardan faolroq qo'llanadi. Asosiy ismlarning leksik ma'nosining mos kelavermasligini inobatga olsak, qo'shaloq ismlarning kishining xulq-atvori, tur-tusi, yurish-turishi, hatti-harakati, gapirish manerasi va boshqalarga bog'liq bo'lganlikdan keng qo'llanishi kuzatiladi. Emotsional-ekspressivligi, metafora bo'lib kelishi faolligini oshiradi. Kishining ko'rinishini gavdalantirib, so'zlovchining ham simpatiyasini, ko'z qarashini ochib beradi. Badiiy asar ixlosmandlarining tilida uchrab, ulardan ba'zilari qo'shaloq ismlar bilan farqlanadi.

---

¹⁶ Джанузаков Т. Очерки казахской ономастики.-Алма Ата: ФЫЛЫМ. 1982.с.26.

Qo'shaloq ismlar - xalq ehtiyoji tufayli sodir bo'lgan lingvistik hodisa hisoblanadi. Til ya'ni tillik elementlar uchramaslikdan yiroq turadi. Muayyan narsa-buyum nomini bildirmasdan, nutq a'zolariga(birliklariga) aloqasi yo'q undash belgilari ham kishining kayfiyati, his-tuyg'usini anglatadi. Psixologik o'zgarishning dastlabki tovushlik xabarchisi his-hayojon belgilarini bildiradi. Leksik ma'no anglatmaydigan so'zlarning grammatik ma'nosi bilan aloqasi mavjud. Til unsurlarining har biri insonning ehtiyojini qondiradi. Lekin ularning bajaradigan vazifasi bir xil emas. Har biri o'z vazifasiga ko'ra hissa qo'shadi. Bunda faollik, nofaollik masalasi ham bor. Ammo faollik, nofaollik masalasini aloqa-munosabatiga ko'ra ajratish joiz. Masalan fanning har bir sohasining faol, nofaol qo'llanadigan so'zlari ham bor. Gohida faol, keng qo'llanadigan so'zlar, gohida kam, siyrak ishlatalishi mumkin. Bu siyosiy-iqtisodiy, kasb-hunar sharoitiga ham,xususan, yil mavsumiga ham, og'zaki,yozma tillarga ham bog'liq.

Asosiy ismlar bilan qo'shaloq ismlarning shakllanishi, qoliplashishi orasida o'zgachaliklar ham mavjud. Asosiy ism bola dunyoga kelgandan keyin uch-to'rt kundan keyin ota-onasi yoki buvabuvisi, ba'zan qavm-qarindoshlari loyiq deb topgan ismni qo'yadi hamda ko'pchilikka rasmiy turda joriy qiladi. Qo'shaloq ism rasmiy turda xabar qilinmaydi. U, birinchidan, chaqoloqning tug'ilgan paytida emas, o'sib, ulg'ayib, aql-hushi, xulq-atvoriga bog'liq xususiyatlarining takomillasha boshlagan davrida boshlanadi, ikkinchidan, bolaning qarindoshlarining xohishiga bog'liq bo'lman holatda, xalq xohishicha ataladi, ya'ni kelishish bo'lmaydi. Mexanik yo'l bilan bir necha odamning takrorlab aytishi natijasida qoliplashadi. Dastlabki paytlarda asosiy ismdek birdan barqarorlashmasdan, tegib-quchib tarzda bo'lganligi sababli hazilomuz ishlatalilib, ancha vaqt oradan o'tgandan keyin o'rganishli bo'lib qoladi.

Chiniqish, og‘iz, qulinqi o‘rgatish davrini o‘tkazadi. Qo‘shaloq ism beruvchilar bilan uning qarindoshlarining o‘rtasida ma’qul ko‘rmaslik holatlari ham sodir bo‘lishi mumkin, biroq xalq unga ko‘nmaydi. Avvalgi paytda sirtidan atab yurib, keyinchalik har xil yo‘llar bilan(hazil, janjallashib dolish va b. yo‘llar bilan) qulog‘ini o‘rgatib oladi,o’sha ismga uni ko‘ndiradi. Qo‘shaloq ism asosiy ismdek bo‘lib qoladi.

Qo‘shaloq ism urf-odatga bog‘liq kishi hayotining turli davrlarida berilganlikdan insonning boshidan kechirgan turmushining izidek ko‘rinadi.

1. Insonning tana a’zolaridagi, ya’ni anatomik nuqsonlarni ifodalovchi laqablar.

Ch i n n o q. Bu leksemaning asl ma’nosi qulog‘i kesilgan, qulog‘i kemtik ma’nolarini anglatadi. U badiiy uslubda ham, so‘zlashuv nutqida ham qulog‘i kichkina va chandiqli kishilarga nisbatan laqab vazifasida ham qo‘llaniladi.

A.Qahhor va S.Ahmad o‘z asarlarida qahramon portretini tasvirlashda ixchamlikka erishish uchun qulog‘i kemtik kishiga nisbatan bu laqabdan foydalanganlar. Masalan:

- **Ch i n o q** keldi, - dedi grammafon karnayiga qulqoq tutib o‘tirgan qora yigit bo‘shagan piyolani sherigiga uzata turib.

- Nima deding?

- **Ch i n o q** keldi deyapman. Karmisan nima balo, Nazir!?¹⁷

Juvon dadamga **ch i n n o q** deb laqab qo‘ydi, hammasidan shu kulgi bo‘ldi, ayam shuncha yil turib dadamning qulog‘i kemtikligini ko‘rmagan ekan¹⁸.

Bu ikki misoldan A.Qahhor va S.Ahmad uslublarida **ch i n n o q** leksemasining laqab funksiyasida ishlatilganligi, har ikkala adabiy asardagi personajning anatomik jihatdan kamchiligi hazil-mutoyiba yo‘sinda juda ta’sirchan tasvirlanganligi yaqqol ko‘rinib turibdi.

---

¹⁷ Said Ahmad. «Hukm» qissa. Toshkent.1981. G’.G’ulom nashriyoti.

¹⁸ Qahhor A. «O’tmishdan ertaklar» Toshkent.1979. 14 – b. G’.G’ulom nashriyoti.

O‘zbek tilining To‘rtko‘l shevasida bunday qulog‘i kemtik kishilarga nisbatan *ch u r r i* laqabi ishlatiladi.

Jumavoy *ch u r r i* ning do‘konchi bolosi moshin opti.

B u q o q. Bu leksemaning asl ma’nosи o‘zbek tiliga oid leksikografik manbalarda qalqonsimon bez faoliyatining buzilishi natijasidagi kasallik, shu kasallik natijasida kattalashgan bez va daraxt tanasining zararlanishi natijasida hosil bo’lgan shish ma’nolari qayd qilingan¹⁹.

Badiiy asarlarda bu so‘z portretni tasvirlashda ixchamlikka erishish uchun laqab vazifasida ham ishlatiladi. Masalan: Bulardan birinchi muxtaram shu masjidning yosh imom va xatibi Abdurahmon domla bo ‘lib, ikkinchisi mahallaning shirinso‘z g‘iybatchilaridan Samad *b u q o q*, uchinchisi masjidning muazzini Shukur so‘fi edi²⁰.

Bu kontekstda *b u q o q* laqabi, shu kasallikka chalingan kishiga nisbatan ishlatilgan va unga nisbatan laqab funktsiyasida qo‘llangan.

To‘rtko‘l shevasida bunday kishilarga nisbatan *s o q o q* laqabi ishlatiladi.

Karim *s o q o q* ning uyina Galin to‘ya ayttirib yuripmiz.

K a l. Kal so‘zi sochni to‘kib yuboradigan kasallikning nomidir. Bu leksema boshning soch to‘kilgan qismiga, sochi qisman yoki butunlay to‘kilgan qismiga nisbatan ishlatiladi.

K a l so‘zi sochi to‘kilgan kishilarga nisbatan laqab vazifasida ham ishlatiladi. Masalan: Samovarchi Asra **k a l** degan xipchadan kelgan, qotma, epchil yigit edi. Ustida oldi ochiq yaktak, oyog‘ida kala kovush, zangori shohi qiyiq bog‘langan, yelkasiga xolparan ro‘mol tashlagan xushfe’l yigit edi.

Badiiy asarda bu so‘z sochi to‘kilgan so‘z birikmasi o‘rnida ishlatiladi. Demak, asar mualliflari ixcham forma personajning tashqi qiyofasini mukammal ochib berish uchun **k a l** laqabidan foydalagan.

---

¹⁹O‘zbek tilining izohli lug‘ati. m.1981.I – t. 156 – b.

²⁰Qodiriy A. «Mehrobdan chayon». Toshkent.1974. 57 – b.G’.G’ulom nashriyoti.

G a r a n g – so‘zining izohli ma’nosi qulog‘i eshitmaydigan, kar va ko‘chma ma’noda boshi qotgan, nima qilarini bilmay qolgan tarzda berilgan²¹. Masalan: Biz doim torko‘chaga suv sepib qo‘yar, Shoddi g a r a n g ko‘ra-bila o‘sha yerdan yurib uchib tushar, keyin turib bizga po’psa qilar, lekin doim olma bilan siylar edi²².

K a r - laqabi garang laqabining sinonimi bo‘lib, u ham qulog‘i eshitmaydigan odamlarga nisbatan ishlatiladi.

-O‘t, uyg‘a Kir! Ko‘chada balo bormi yomg‘irda ivib? Televizor ko‘rib o‘tirmaysanlarmi, oyoqni uzatib... Xu, eshshaklar! - derdi Sattor *k a r* yolg‘ondakamiga po‘pisa qilib²³.

Y a m o q – so‘zining o‘zbek tilining leksikografik manbalarida biror narsaning yirtilgan joyini yamash, yamoq solingan, tuzalgan yaraning izi kabi ma’nolari berilgan.

-Abdukarim aka yaxshi yuribdimi?

-Abdukarim *ya m o q q a jin* ham urgani yo‘q. Hali ham o‘sha-o‘sha, o‘rgandan bo‘shagan. Chap qo‘li yaxshi ishlamaydi²⁴.

O‘zbek tilining To‘rtko‘l shevasida bunday kishilarga nisbatan *t i r t i q* laqabi ishlatiladi.

Bulari Rustam *t i r t i q n i ng* uyinnan oldik.

O v s a r – so‘zining asl ma’nosi gap anglamaydigan, esi pastroq demakdir. Badiiy asarda ham shu ma’noda ishlatiladi. Masalan: Rayon militsiya boshlig‘i qoyil qoldi. «*O v s a r n i ng k i shu ishga aqli yetgandan keyin*» deb rayon markaziga qaytayotganida unga yaldoqlanib yaqinlashgan Yo‘ldosh taftishga yeb qo‘ygudek bo‘lib bir o‘qraygan edi, pisib tura qoldi²⁵.

Ch o‘ l o q – so‘zi oyog‘i mayib, oqsoq, qo‘li yoki oyog‘i yo ‘q, invalid va so‘zlashuv tilida oyog‘i siniq ma’nolari bor.

Podani unga sanab topshirishdi.

²¹ O‘z.t.i.l.m.1981. II t. 186 – b.

²² A’zamov E. «Anoyining jaydari olmasi» YOshlik j. №2. 1982.29 – b.

²³ Latipov YU. «Jala» Yoshlik j. №12.1984.12 – b.

²⁴ Ahmad S. «Hukm». Toshkent. 1981.65 – b.

²⁵ Yoqubov CH. «SHerdon dev» SHarq yulduzi j. №9 1983. 113 – b.

Buxgalter Qo‘zi *ch o‘l o q* akt tuzdi.

To‘rtko‘l shevasida bunday kishilarga nisbatan *maymang* laqabi ishlatiladi. Masalan: Riyim *m a y m a n g* sapxozda sekretar bo‘lib ishlaydi.

Ch o‘t i r-so‘zining chechak, qo‘tir va shu kabilarning izi qolgan va gidir-budir ma‘nolari bor.

...Kolxoz ikki yil planini oshirib bajardi. Bu yil uchinchi yilning ilg‘orligi uchun kurashmoqda. *Ch o‘t i r* xotin ham bu yil ko‘klam bilan uch martaba o‘z brigadasida yer o‘g‘itlamoqda. U qanday toledirki, uning ko‘kragida samimiy hur mehnatning qizil nishoni porlaydi.

Bu misolda *ch o‘t i r* laqabi uning yuzi g‘adir-budir so‘zlari o‘rnida qo‘llanilgan bo‘lib, formani ixchamlashtirishga xizmat qilgan.

O‘zbek tilining To‘rtko‘l shevasida *ch o‘t i r* laqabi o‘rniga *q o‘t i r* laqabi ishlatiladi. *Q o‘t i r* momoni aytivaring.

K a l t a - laqabining nominativ ma’nosi (uzunning antonimi, qisqa ma’nolarida tashqari) substantivatsiya hodisasiga uchragan holda onomastik funktsiyani bajarib, bo‘yi pakana odamlarga nisbatan laqab vazifasida ham ishlatiladi.

Masalan: Yodgor *k a l t a* boshini ilkis ko‘tardi, kaftini soyabon qilib qaradi: chiyillagan-mulla Suyarning puchuq qizi Safargul ekan.²⁶

K a l t a - laqabi Beruniy, To‘rtko‘l shevasida ham aynan shunday ishlatiladi.

P a k a n a - Kalta leksemasining sinonimi bo‘lgan pakana so‘zi ham substantivatsiya hodisasiga uchrab, onomastik funktsiyani bajarib kalta odamlarga nisbatan laqab bo‘lib ham ishlatiladi.

-Qulog‘im senda *p a k a n a*, - dedi mezbon xotirjamlik bilan va chekib turgan sigareti tutunini og‘zidan halqa-halqa qilib chiqara boshladи.²⁷

K o‘r - bu so‘zning asl ma’nosi o‘zbek tilining leksikografik manbalarida, ko‘rish qobiliyati yo‘q, so‘qir tarzida berilgan. G‘.Hotamov bu leksemani o ‘z

---

²⁶ Hotamov G’. «Quduq tepasidagi oy» YOshlik j. 1984 №6 34 – b.

²⁷ Ravshanov S. «CHardoqdan otilgan o‘q» SHarq yulduzi j. 1985. №2 192 – b.

asarida qahramon portretini tasvirlashda ixchamlikka erishish uchun laqab vazifasida qo ‘llagan.

-Baldog ‘i amiri tilladan bo ‘lsayam shuningni opqo‘y! Ko‘nglingdagini to ‘sgani-to ‘sgan. Mahmud *k o ‘r d a y* ko ‘zoynak taqqaningga kuyaymi²⁸.

Q i y sh i q - leksemasining to‘g ‘ri, adl tik emas, biror tomonga oqqan, qiyshaygan, egilgan, egri yoki burushgan, qing ‘ir ma’nolari bor.

-G‘ani q i y sh i q qamatgani Nabi biladimi oqsoqol? - dedi Ashir gulchi og‘zidagi nosni tuflarkan.

P u ch u q – so‘zi otlashish natijasida onomastik funktsiya bajarib burni yassi, yopishgan yoki shikastlangan kishilarga nisbatan laqab bo‘lib ham ishlatiladi. Masalan: Aptekachi Dadamat *p u ch u q n i ng uyi obis* qilinganda devordan oshirib o ‘tkazilgan ikki korobka noyob dorilarni podvaliga yashirib qo‘ydimi, qo‘ydi²⁹.

P a k a n a – bo‘yi-basti past kishi. Quraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarida k a l t a, p a j m u r d a s o’ zlari qo’ llanadi.

K o‘ s a - leksemasi quyidagi ma’noni anglatadi. Soqol-mo‘ylov juda siyrak yoki butunlay yo‘q, chiqmaydigan. Akademik yozuvchimiz Oybek bu so‘zni qahramon portretini chizishda ixchamlikka erishish uchun laqab vazifasida qo‘llangan.

Agar sig‘sam edi samovarning otashdoniga tushib, ko‘mir o ‘rniga yonar edim. Jabbor *k o ‘s a d a n* bir hovuch kul qolgan bo‘lar edi.

T e r a k - asli daraxt bo‘lib, metaforik ma’noda emotsional-ekspressiv bo‘yo‘q kasb etadi va bo ‘yi uzun odamlarga laqab bo‘lib ishlatiladi. Masalan: Qizi tushmagur Salim *t e r a k k a* ikki qadam yaqin keladi va chunonam qulochkashlab tarsaki uradi, *t e r a k* turgan yeridan chayqalib-chayqalib gurs etib qulaydi.

D a r o z - laqabi terak laqabiga sinonim bo‘lib uning kominativ ma’nosи (pakananing antonimii, novcha ma’nolaridan tashqari) substantivatsiya hodisasiga

---

²⁸ Hotamov G’. «Quduq tepasidagi oy» Yoshlik.1984.№6. 35 – b.

²⁹ Ahmad S. «Yaxshi odam» O‘zbekiston adabiyoti va san’ati gazetasi 1985.№1.

uchragan holda onomastik funktsiyani bajarib, bo‘yi baland nisbatan laqab vazifasida ham ishlatiladi.

-Kayvoni momo, hamsoyasi Suvon *daroz* men qolib ketdim, deb o‘pkalayapti.

O‘zbek tilining Beruniy, To‘rtko‘l shevalarida bunday kishilarga nisbatan *uzu n* laqabi ishlatiladi.

Yoping oryoqinda Sa’dulla uzunning nasosi bor.

L i l i p u t - leksemasining o‘zbek tilining manbalarida nonormal pakana, juda kichik odam, mitti ma’nolari berilgan.

Kechagina Murod chilim boshliq bolalar loyga belanib, qirdan boychechak topolmay qaytishgan edi. Murod chilimdek odam topolmay shalvirab qaytgan boychechakni u Ko‘zi *l i l i p u t* ko ‘tarib borsa, qoyil bo‘lardi-da!

Demak, inson tana a’zolaridagi biror nuqsonni ifodalovchi so ‘zlardan hosil bo‘lgan laqablar ko‘p hollarda asosan qahramon portretini tasvirlashda ixchamlikka erishish uchun badiiy asarlarda qo ‘llaniladi.

Ma’lumki, laqab vazifasida qo’llangan bunday so‘zlar asl ma’nolarida ham ishlatiladi.

II BOB. OBRAZNING, ODAMNING ENG XARAKTERLI XUSUSIYATINI IFODALOVCHI LAQABLAR

Bunday laqablar Shukrulloning «Javohirot sandig‘i» asarida juda ko‘p uchraydi.

Q u r u q - bu so‘zning ko‘p ma’nolari bor. Lekin bu so‘z badiiy asarda ko‘chma ma’noda ismi-jismiga mos odamlarga nisbatan qo’llaniladi.

Asom *q u r u q* gapni cho‘zib, o‘zini so‘zamol qilib ko‘rsatish uchun maqtanchoqlikka o‘tib ketganidan ensasi qotib o‘tirganlardan biri:

O‘sha go‘zal jigarimdan urib, meni yo‘ldan ozdirdi, deb maqtanmoqchimisan?-degandek qo‘polroq gap qilgan edi, uning avzoyni sezgan Asom *quruq* o‘zini halol odam qilib ko‘rsatish uchun bildirlay ketdi...

Bu misoldagi *q u r u q* laqabi qahramonning ma’naviy xususiyatini ko‘rsatishga qaratilgan. O ‘zbek tilining To‘rtko‘l shevasida bunday shaxsga *q o q*, k o’ s a laqabi ishlatiladi. Amat *q o q* dim tutdirmaydi.

I n d a m a s laqabi. *I n d a m a s* leksemasining ma’nosi o‘zbek tilining izohli lug‘atida quyidagicha ifodalangan. Juda kam gapiradigan kamgap. Badiiy asarda ham shu ma’noda ishlatilgan.

Karim *i n d a m a s* ni ng avzoyini ko‘rgan ba’zilar, unga tegadigan biror gap aytdikmi yoki unda muhabbat bo‘lmagandir, degan hayolga kelgan bo‘lsa, ba’zilar xayriyat bir og‘iz bo‘lsa-da Karim *i n d a m a s* dan ham gap chiqdi deb kulishdi.

Beruniy shevasida bunday kishilarga nisbatan *l o l*, *ichqssta* laqabi ishlatiladi.

Jabbor *l o l* ning brigadasiga o‘toqqa bordik.

T a r a sh a - asli yorib maydalangan o‘tin, lekin u metaforik ma’noda emotsional-ekspressiv buyo‘q kasb etadi va qotma odamlarga laqab vazifasida ishlatiladi.

-Agar birovlarining tashvishini o‘ylash bilan shoир bo‘ladigan bo‘lsa, unda Mahmud *t a r a sh a* shoир bo‘lishi kerak edi.

P i s m i q - bu leksemaning asl ma’nosi o‘zbek tilining leksikografik manbalarida maqsadini, sirini birovga aytmaydigan, indamay ishini bitiradigan, ichidan pishgan kabi ma’nolari berilgan.

Bu kecha Saydullaning, o‘sha Saydulla *p i s m i q n i ng yo‘lbars xangomasi* gurungga payrov bo‘ldi.

Bu misoldagi *p i s m i q* laqabi obrazning ma’naviy tomonini ochib berishga xizmat qilgan.

H i d d a t – so‘zining asl ma’nosi o‘zbek tilining izohli lug‘atida ifodalangan. Keskinlik, tezlik shiddat va g‘azab bilan ish tutish.

Badiiy asarda ham shu ma’noda ishlatilgan. Masalan: Tezlasam Hakim *h i d d a t* opqochadi, bunaqa qing‘irlikka suyagi yo‘q degansan-da.

T o‘ k i s - leksemasi badiiy asarda metaforik ma’noda qo‘llanib emotsional-ekspressiv bo‘yoq kasb etadi va kishilarga laqab bo‘lib qo‘llaniladi.

Qayerdandir ojiz sado keldi.

-Kimsan-Burxon *t o‘ k i s* degan nomim-chi?!

T a l m o v – so‘zining izohli lug‘atda dovdiramoq, o‘zini tushunmaganga, ovsarlikka solmoq kabi ma’nolari berilgan.

Yosh bir juvon mahalladagi hamma erkaklarga laqab qo‘yib hammaning ichagini uzdi: Madamin - *t a l m o v*, bu odam hamisha talmovsirar ekan.

T a j a n g - leksemasining asl ma’nosi o‘zbek tilining izohli lug‘atida quyidagicha ifodalangan. Bekorga jahli chiqaveradigan, jig‘ibiyron bo‘laveradigan, achchig‘i, jahli tez.

Nurmat *t a j a n g*, bu odamning hech tog‘ri gapi yo‘q, nima desa xunob bo‘lib aytar ekan.

Beruniy shevasida bunday kishilarga nisbatan *q i z m a, tarang, tezb, az* laqabi ishlatiladi.

Salim *q i z m a n i ng* bolalarining atgan ishi bu.

Sh i k o ya t – so‘zi badiiy asarda metaforik ma’noda qo‘llanib obrazga laqab bo‘lib ishlatiladi.

Boshqacha qilib, aytsak, Obid *sh i k o ya t ch i*, chunki unga bermasang ham arz qilishga qo ‘ysang bo ‘ldi, biror yerdan kelgan odamga darrov bu yerdagilarning zulm,adolatsizlik qilayotganliklari to‘g‘risida shikoyat qilishga tushadi.

Ch a t o q – so‘zining o‘zbek tili leksikografik manbalarida bir necha ma’nolari berilgan. Bu so‘z hamma ma’nolarida ham laqab bo‘lib ishlatilavermaydi. Faqat muomalaga, gapga ko‘nmaydigan, yurmaydigan doim ishkal ish qiladigan, ishkal chiqarib yuradigan ma’nosidagina obrazga nisbatan laqab funktsiyasida ishlatiladi.

Aziz dam olish kuni erta bilan Mahamat *ch a t o q n i k i g a yo‘l* oldi.

Qoraqolpog‘istondagi o‘zbek shevalarida *chatoq* laqabi juda keng qo‘llanadi.

I sh g i r - leksemasining o‘zbek tilining izohli lug‘atida abjir, epchil, chaqqon ma’nolari bor. Badiiy asarda ham shu ma’noda ishlatiladi.

Darvoza oldida tugun ko‘targan Halil *i sh g i r* turardi.

Qoraqolpog‘istondagi o‘zbek shevalarida *chimri*, *jolli* laqabi juda keng qo‘llanadi.

I sh g i r so‘zi Farg ‘ona vodiysi shevalariga xos bo‘lib, o‘zbek adabiy tilida *chaqqon* formasida ishlatiladi.

S o v u q - laqabi *s o v u q* so‘zi laqab bo‘lib, ko‘chma ma’noda qo‘llanib, o‘ziga jalb qilmaydigan ma’nosini anglatadi. Ko‘rinishidan odamga qo‘rinchliroq, yoqimsiz ko‘rinadi. Masalan:

-Salim cho‘ponning yonida.

-Ha, Salim *s o v u q* bilanmi? Ko‘rmagan ekanman.

Misollardan ma‘lum bo‘lishicha obrazning eng xarakterli xolatini, xususiyatini ochishda obrazning ijobiyligi yoki salbiy ekanligini aniqlashda laqablar alohida stilistik funktsiyanı bajaruvchi vosita bo‘lgan.

2.1. Rang-tus bildiruvchi laqablar

Bunday laqablar badiiy asarda ham ishlatiladi. Asosan, *sariq, qora va malla* laqablari ishlatiladi.

S a r i q. Bu leksemaning o‘zbek tili leksikografik manbalarida somon, zarchuvoq, oltin kabi narsalarning rangidagi mallarang, tuxumning oqsil moddasi o‘rtasidagi sarg‘ish qismi, jigarning yallig‘lantiradigan yuqumli kasallik kabi ma’nolari bor bo‘lib mallarang kishiga nisbatan ishlatiladi.

Masalan: Ayniqsa, Mirzo *s a r i q* qo‘shilgan ulfatdan tezda qochib, qutulib bo‘lmaydi. Bir gapga tushganda chakagi tinmasdi, shuning uchun unga «ikki yoqli plastinka» degan laqab qo‘yilgan edi.³⁰

Q o r a. Qora so‘zi juda ko‘p ma’nolarga ega bo‘lib. badiiy asarda ham u turli ma’nolarda ishlatiladi. Lekin, laqab sifatida qora so‘zi rang-tusi mavjud ranglarning barchasidan to‘q ma’nosida ishlatiladi.

Saraton kunlaridan birida tanishlarim Mirzo *s a r i q*, Yo‘ldosh sichqon, Ahmad *q o r a* yana kimlardir anhor yoqasidagi tollar soyasiga sholcha tashlab, gurunglashib o‘tirishardi.

M a l l a laqabi. *M a l l a* so‘zi laqab bo‘lib. och-sariq kishilarga nisbatan ishlatiladi.

Malla kassir. sap-sariq Po‘latov.³¹

Q o r a b o y - badani qora rangdagi bolaga yosh vaqtida erkalatib, avvallari ota-onasi atashadi. Keyinchalik yaqin qorindoshlari nomlashadi.

Qoraqolpog‘istondagi o‘zbek shevalarida ham sariq, qora, malla, *jolli* laqablari juda faol ishlatiladi Siytchan sari, Mirat qora, Lumiyaz Malla va b.

Xulosa qilib aytganda, rang-tus bildiruvchi laqablar badiiy asarda obrazning portretini tasvirlash va formani ixchamlashtirish uchun ishlatiladi.

2.2. Professional laqablar

³⁰ SHukrullo. «J.S». 79 b.

³¹ Ahmad S. «Lampa shisha» Saylanma. I – jild.221 – b.

Bunday laqablar, asosan, badiiy asarlarda obrazlarga xarakteristika berishda keng qo'llaniladi:

Tsigan - fizonomiyasi tsiganga o'xshash bolaga dastlab o'rtoqlari tomonidan hazillashib atashadi. Borib-borib o'zining haqiqiy ismi qolib ketadi. Badiiy asarlarda keng qo'llanadi.

Sotti - Sayid Ahmadning "Kelinlar qo'zg'oloni" komediyasida Sotti rolini qoyilmaqom qilib o'ynagan aktrisaning ismi qolib, tamoshabinlar ko'rganda bir-birlariga Sottini qara deb atashgan.

Yolanto'sh – Yusuf yalanto'sh obrazini ijro etgan aktyor Nabi Raximovni jamoasidagilar, o'rtoqlari yolanto'sh deyishganlar.

P o d a ch i - leksemasining asl ma'nosini o'zbek tili izohli lug'atida podani haydab olib yuruvchi, poda boquvchi tarzida berilgan.

Ma'lumki, bu laqab chorvachilik sohasida ishlovchi odamlarga nisbatan ishlatiladi.

Sherqobil *p o d a ch i g a* povestka kelgan kuni, biz, bolalar o'z o'rtog'imizday yaxshi ko'rgan Sheldon dev to'g'risida bo'lib o'tgan hangomaning guvohi bo'ldik.

A r a v a k a sh - laqabi badiiy asarlarda ot-arava bilan yuk tashuvchi kishilarga nisbatan ishlatiladi.

Chin muhabbat va sadoqat haqida gap ketganda mahallamizdag'i kimningdir o'g'li bilan kelini orasidagi janjal sabab bo'lib, choyxonada o'tirgan Asom quruq, Karim indamas, Yo'ldosh *a r a v a k a sh* o'zaro bahslashib qolishdi.

G u l ch i – so'zi gul ekuvchi va gul sotuvchi ma'nolarida ishlatilib, shu kasbdagi odamlarga nisbatan laqab bo'lib ham ishlatiladi.

-G'ani qiyshiq qamatganini Nabi biladimi oqsoqol?-dedi Ashir *g u l ch i* og'zidagi nosni tuflarkan.

N i sh o l d a ch i - leksemasi kasb-hunarga oid laqab bo'lib, uning nisholda qiluvchi va sotuvchi ma'nolari bor.

Badiiy asarlarda bu laqab formani ixchamlashtirish uchun va obrazning xarakterli xususiyatlarini ochib berish uchun xizmat qiladi.

Bu gaplar garchand hazil bo'lsa ham, ularda bir qadar jon bor. Ammo Tojivoy *n i sh o l d a c h i n i ng* aytgan gapi ancha ibratli edi.

-Shoirlik bu-nisholdaga o'xshaydi.

P i ch o q ch i - bu laqab pichoq yasovchi hunarmandga nisbatan ishlatiladi. Chunki bu kishi o'z shahrimdan, bir mahallalik, mendan bir ikki yosh kattaroq Omonboy-Tursun *p i ch o q ch i n i ng* o'g'li o'z o'rtog'im edi.

F e r m a – deganda, asosan, kolxozi va sovxozlarda qishloq xo'jaligining biror tarmog'i bilan shug'ullanuvchi alohida ixtisoslashgan xo'jalik tushuniladi. Bu leksema shunday xo'jalik rahbarlariga nisbatan laqab bo'lib ishlatiladi.

Azizning A'zam *f e r m a* uyiga qishloqning obro'li oqsoqollarini uchinchi marta kiritishdan boshqa iloji qolmadi.

M e sh k o b ch i - bu laqab meshda suv tashuvchi, ko'cha va bozorlarda mesh ko'tarib yurib suv sotuvchi kishilarga nisbatan ishlatiladi.

Uning otasini Istam yoki oddiygina qilib *m e sh q o b ch i* deb atashardi, chunki, u vodoprovod o'tkazgunlariga qadar meshkobchi bo'lib ishlagandi va «tashnalarga savob ish qilayotgandi».

B a l i q p a z - bu leksema baliqfurush leksemasi bilan sinonim bo'lib, xom yoki qovurilgan baliq sotuvchi degan ma'noni anglatadi.

Saydulla asli pismiq odam emasmi, bog'otlik Egamberi *b a l i q p a z* bilan xufiyona til topishib har kecha kosaga tushgan o'ljani arzon garovga suvlab turgan ekan.

A l a m ch i – so'zi poroxodlarga yo'l ko'rsatuvchi degan ma'noni anglatadi.

Jumavoy *a l a m ch i* surunkasiga yigirma to'rt yildan buyon Beruniy bilan Qoratov yo'g'ishi o'rtasida *alamchilik* qiladi.

M e x a n i z a t o r - bu leksemaning asl ma'nosi o'zbek tilining leksikografik manbalarida mexanizatsiya mutaxassis, mashina va mexanizmlarni biror sohaga joriy etuvchi mutaxassis tarzida bayon etilgan.

Yo'ldosh *m e x a n i z a t o r* Rahmonbergan biyning qizini yaxshi ko'rarkan.

Z a r g a r - bu leksemaning asl ma'nosi izohli lug'atda oltin, kumush va turli xil qimmatbaho toshlardan ziynat buyumlari yasaydigan usta tarzida berilgan.

Abdulla *z a r g a r n i ng o'g'lini arzimagan pul bilan institutga kiritib qo'ydi*. Bu-bir.

T e r g o v ch i - laqabi badiiy asarlarda biror ish yuzasidan dastlabki tergov o'tkazuvchi lavozimidagi kishi, birovning xatti-harakati, yurish-turishini nazorat qilib, surishtirib, ter gab turuvchi, nojo'ya ishdan, yo'ldan qaytaruvchi kishilarga nisbatan ishlatiladi.

Tug'unboy *t e r g o v ch i* shu yilning o'n ikkinchi kuni omonatini topshirdi, degan gap tarqalganda rayon ahli yoqasini ushladi.

Z a v m a g - bu laqab so'z birikmasi tarkibidagi so'zlarning birinchi bo'g'inlari olingan ruscha qisqartma ot bo'lib, so'zlashuv uslubida va badiiy uslubda ham ishlatiladi, magazin mudirlariga nisbatan laqab vazifasida.

Z a v m a g Xojimat amakining yuz sakson metr duxobasini, yigirmata yaponcha jemperini, to'qqizta belgiyskiy paltosini ikki oy saqlab berdimi berdi.

A p t e k a ch i - so'zi aptekada dorilar tayyorlaydigan hodim ma'nosida ishlatilib, shu kasbdagi kishilarga nisbatan laqab bo'lib ham ishlatiladi.

A p t e k a ch i Dadamat puchuqning uyi obis qilinganda devor oshirib o'tkazilgan ikki korobka noyob dorilarni podvaliga yashirib qo'ydimi-qo'ydi.

B a l i q ch i - laqabi baliq tutuvchi, baliq ovlovchi kishilarga nisbatan ishlatiladi. Badiiy uslubda ham so'zlashuv nutqida ham baliq tutuvchi kishilarga nisbatan bu laqab qo'llaniladi. Badiiy asarlarda bu laqab formani ixchamlashtirish uchun obrazning xarakterli xususiyatlarini ochib berish uchun xizmat qiladi.

Joni *b a l i q ch i* Mati *b a l i q ch i g a* ko'z qiri tushishi bilan tanidi.

D a r g' a – so'zi eskirgan so'z bo'lib kema boshqaruvchisi, kapitan degan ma'noni bildiradi.

-Elga bersang oshingni, bir umr silar boshingni! - dedi Ajiniyoz *darg'a*.

K o' n ch i – ko'n ishslash maxsuloti bilan shug'ullanuvchi shaxs. Ba'zan butun maxallaga ushbu nom beriladi. Ko'nchilar maxallasidan chiqqan polvon.

Badiiy asarlarda rus tilidan o'zlashgan so'zlar ham kasbga xos laqab sifatida ishlatiladi. Misollar: *p r o v o d n i k, p a r a v o z, b u x g a l t e r* va boshqalar.

P r o v o d n i k - bu so‘zning asl ma’nosini o‘zbek tilining izohli lug‘atida passajirlar vagoniga xizmat qiluvchi temir yo‘l xodimi ma’nosida berilgan. Bu so‘z shunday temir yo‘l xodimiga nisbatan laqab sifatida ham ishlatiladi.

- Dunyoni kezish bilan shoir bo‘ladigan bo‘lsa, unda Ali *p r o v o d n i k* shoir bo‘lishi kerak edi. Chunki butun mamlakatni kezib chiqqan.

Bu laqabdan tashqari yana poyezdda ishlovchi kishiga nisbatan *p a r a v o z* laqabi ham qo‘llanadi.

-Bizning tashqari hovlimiz bo‘ib, kitobxonliklar ko‘pincha shu yerda o‘tardi. Bir kuni otamning yaqinlari-usta Maqsud, Karim qori, temiryo‘lchi Zokir *p a r a v o z* o‘rtasida bo‘lib o‘tgan suhbat hali ham yodimda.

B u x g a l t e r – bu leksemaning asl ma’nosini idorada hisob-kitob ishlarini olib boruvchi mutaxassis ma’nosidir. Bu laqab ham badiiy asarlarda formani ixchamlashtirish uchun va obrazning muxim kasbini ochib berish uchun xizmat qiladi.

Vrach – shifokor.

Fermer – dehqonchilik, qishloq xo‘jaligi bilan shug‘illanuvchi, unga yetakchilik qiluvchi shaxs.

Farma – chorvachilik bilan shug‘illanuvchi, unga rahbarlik qiluvchi shaxs.

Patentchi – qo‘lida shu kasb, soha bilan shug‘ullanishi uchun davlat tomonidan berilgan ruxsatnomasi bor shaxs.

Nasoschi – aholining tomorqasi, qishloq xo‘jaligini suv bilan ta’minlovchi shaxs.

-Lekin ungacha uzoq kutish kerak. To‘y ham qiyomat bo‘lyaptida! Mahmud *b u x g a l t e r o‘g‘lini* uylantiryaptiya.

Unsatqan - un savdosi bilan shug‘ullanuvchi shaxs.

Choychi - choy qaynatuvchi, choy bilan ta’minlovchi shaxs.

Cho‘paluvchi - bu odam xalq taboboti yo‘li bilan kishilarni davolaydi. Ular g‘ayriodatiy usulda kishilarning oshqozonidan cho‘p oladi. Shu tariqa unga ushbu laqab berilgan.

Kulol - kulolchilik bilan shug‘ullanuvchi usta.

Durodgar - durodgarchilik bilan shug‘ullanuvchi usta.

Molfurish - mol savdosi bilan shug‘ullanuvchi shaxs.

Demak, laqablar badiiy asarlarda kontekstdagi so‘z birikmalarini qisqartirish, so‘zlar miqdorini kamroq ishlatish, ixcham formada chuqur ma’no anglatish,yengil kulgi, hazil-mutoyiba yo‘sinda obrazning portretini chizish va uning muhim tomonini olib berish uchun ishlatiladi. Kasb-kor bilan bog‘liq berilgan qo‘shaloq ismlar shaxsga maxsus atab qo‘yilgan ismlar bilan birga birikma holida ishlatiladi. Yozuvchilarimizdan A.Qahhor, G.G‘ulom, S.Ahmad, Shukrullo, H.G‘ulom, Pirimqul Qodirov, Erkin Vohidov, Tohir Maliklarning tekshirilgan asarlaridan keltirilgan misollar va quyidagi tablitsa fikrimiz dalilidir.

Insonning tana a’zolaridagi, ya’ni anatomik nuqsonlarini ifodalovchi laqablar	Obrazning-odamning eng xarakterli xususiyatini ifodalovchi laqablar	Rang-tus bildiruvchi laqablar	Professional laqablar
18	12	3	25

2.3. Laqablarning morfologik xususiyatlari

Laqablar ham o‘zbek tilining lug‘at sostavini tashkil qilgan boshqa so‘zlar kabi so‘z yasalishining umumiyligini qonun-qoidalariga bo‘ysunadi.

Professor A.G‘ulomovning ta’kidlashicha, o‘zbek tilida so‘z yasalishining quyidagi usullari mavjud: grammatik, leksik-semantik, fonetik usullarda yasaladi³².

Ma’lumki, grammatik so ‘z yasalishi ikki xil bo ‘ladi. Affiksatsiya usuli, kompozitsiya usuli. Ko‘pchilik laqablar asosan affiksatsiya usuli bilan yasaladi.

Ma’lumki, bu usul ot yasalishining eng mahsuldar usulidir. Laqablarning ham affiksatsiya usuli bilan yasalganlari ot turkumiga xos bo‘ladi. Hozirgi o‘zbek

³² G‘ulomov A. O‘zbek tili grammatisasi. I – tom. 22 – b. Toshkent.1975.

tilidagi **-chi** affiksi ot yasovchi affikslar orasida eng mahsuldor affiksdir. Bu affiks shaxs bildiruvchi otlar yasaydi.

1. Laqablarga **-chi** affiksi qo'shilib biror kasb bilan shug'ullanuvchi shaxs bildiruvchi ot yasaydi. Masalan: Bu kishi o'z shahrimdan, bir mahallalik, mendan bir-ikki yosh kattaroq Omonboy-Tursun *p i ch o q ch i n i ng o'g'li o 'z o 'rtog 'im* edi.

Qaymoq bozorining burilishida mahkamaning boshida Ilhom *s a m o v a r ch i n i ng* kattakon choyxonasi bo'lib bunda grammafon chalinadi.

-chi affiksi laqablarga qo'shilib asosan anglashilgan ish harakatni bajaruvchi, shu kasb bilan shug'ullanuvchi shaxs oti yasaydi.

Tug'unboy *t e r g o v ch i* shu yilning o'n ikkinchi kuni omonatini topshirdi degan gap tarqalganda rayon ahli yoqasini ushladi.

-chi affiksi bilan yasalgan laqablar Boburning «Boburnoma» asarida ham uchraydi.

Bir-ikki navbat kutib bularning tersanganini Muhib Ali *q o' r ch i* xalifa bilan Mulla boboga aytur menga ham imo qildilar.

Xusrav ko'kaldosh va Ahmad *p a r v o n a ch i n i* bir pora kishi bila o'ruq o'trusiga yuborildi.

Bu gaplar garchand hazil bo'lsa ham, ularda bir qadar jon bor. Ammo Tojivoy *n i sh o l d a ch i n i ng* aytgan gapi ancha ibratli edi.

-Shoirlik bu nisholdaga o'xshaydi.

2. **-chi** affiksi kasb, hunar, mashg'ulotning konkret sohasi bilan shug'ullanuvchi laqablar yasaydi.

Pandigonlik Madumar *k a r n a y ch i* boshqalarga qaraganda berilib, terilib-pishib chalyapti. Miskarnayning og'zini osmonga qaratganda zarbli ohang olis-olislargacha borib yurakni zirqiratib yuboradi, pastga qaraganda oyoqlar ostidagi zamin titrab ketgandek bo'ladi.

Bu misoldagi *k a r n a y ch i* laqabi konkret soha bilan shug'ullanuvchi shaxs otini yasagan.

Otash - *d u k ch i* oltmishlarga yaqin burushiq yuzida ko‘zlari teran joylashgan, yelkasi chiqiq, ko‘rkam, oppoq soqolli qovjiroq bir chol.

Bu tekstdagi dukchi laqabi konkret soha bilan shug‘ullanuvchi kishiga nisbatan ishlatilgan.

Sherqobil *p o d a ch i g a* povestka kelgan kuni biz bolalar o‘z o‘rtog‘imizday yaxshi ko‘rgan Sheldon dev to‘g‘risida bo‘lib o‘tgan hangomaning guvohi bo‘ldik.

Bu misoldagi *p o d a ch i* laqabi konkret soha bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasalgan.

Eshkakchi - qayiqda eshkak eshuvchi shaxs.

3. ***-chi*** affiksida yasalgan laqablar narsa-predmetni tutuvchi va sotuvchi kishilarga nisbatan ishlatiladi.

Joni *b a l i q ch i* Mati *b a l i q ch i g a* ko‘z qiri tushishi bilan tanidi.

Bu misolda ***-chi*** affiksida yasalgan laqab narsa-predmetni tutuvchi odamlarga nisbatan ishlatilgan.

G‘ani qiyshiq qamatganini Nabi biladimi oqsoqol? –dedi Ashir *g u l chi* og‘zidagi nosini sholcha tagiga tuflarkan.

Bu tekstda narsa predmetni sotuvchi kishiga nisbatan ishlatilgan.

5. ***-chi*** affiksi laqablarga qo ‘shilib asosdan anglashilgan hodisani, ish-xarakterini, qilish xarakteriga ega bo ‘lgan, shunday harakatni bajarish odati kuchli bo ‘lgan shaxs bildiruvchi ot yasaydi.

Boshqacha qilib aytsak, Obid *sh i k o ya t ch i*, chunki unga bermasang ham arz qilishga qo‘ysang bo ‘ldi, Biron yerdan kelgan odamga darrov bu yerdagilarning zulm, adolatsizlik qilayotganlari to‘g‘risida shikoyat qilishga tushadi.

-chi affiksidan tashqari ***-kash***, ***-dor***, ***-do‘z*** kabi affikslar ham ma’lum sohaga oid kasb-hunar bildiruvchi laqablar yasaladi.

-kash affiksi so ‘z anglatgan predmetni yurgizuvchi shaxs otini yasaydi.

Chin muhabbat va sadoqat haqida gap ketganda mahallamizdag‘i kimningdir o‘g‘li bilan kelini orasidagi janjal sabab bo ‘lib, choyxonada o‘tirgan *Asom quruq*, *Karim indamas*, *Yo‘ldosh a r a v a k a sh o‘zaro bahslashib qolishdi*.

Bitta o ‘zi emas shekilli, aylanay ovsinjon, Abdusamat *t r a k t o r ch i*, innay keyin annu Nusrat perma, innay keyin Karim *j u v o z k a s h n i n g* o‘g‘li.

-*do‘z* affiksi ham otdan ot yasaydi.

Chol haqoratli nazar bilan menga qaradi va ko‘kragiga qotib ketgan barmoqlari bilan urib:

Ko‘p yaxshi taniding. Badalmat *k o v u sh d o‘z* burun egasi o‘lgan.

-*dor* affiksi negiz anglatgan predmetning egasi shaxs oti yasaydi. Bu affiks qo‘shilganidan hosil bo ‘lgan laqablar Boburning «Boburnoma» asarida uchraydi.

Birxomolini uch bo‘lib, bir xissasini men yedim, birini Gadoyi tog‘oyi yana birini Abdullo *k i t o b d o r g‘aroyib* guzaro kayfiyat qildi: ul martakim namoz shomda beklar yig‘ilganda kengashga chiqa olmadim.

Odina kuni oyning yigirma ushbu yurtda Xindolni Moximga berib, xatlar bitib Yusuf Ali *rikobdorni* Qobulga yuborildi.

-*paz* affiksi ham otdan ot yasaydi. Bu qo‘shimcha ovqat-taom bildiruvchi so ‘zlarga qo ‘shilib, undan anglashilgan taom turini tayyorlovchi shaxs oti yasaydi.

Saydulla asli pismiq odam emasmi, Egamberdi *baliqpaz* bilan xufiyona til topishib, har kecha ko ‘zaga tushgan o‘ljani arzon garovga suvlab turgan ekan.

Laqablar kompozitsiya usulida ham yasaladi. Bunga misol qilib tubandagi namunalarni ko ‘rsatish mumkin: *o q s o q o l, q o ‘r b o sh i, q i z i l t a y o q, o l a k o ‘z, k o ‘z o y n a k* kabilalar. Misollar: Mirsaid *oqsoqol* ularning suhbatiga ziyraklik bilan quloq solayotgan bolaga qarab oldida:

-Qaydam...-dedi.

Zokir *q o ‘r b o sh i* qizillardan qochib, tog‘larda berkinib o ‘zidan kichikroq qo ‘rboshilarni oldiga solib quvib kun o ‘tkazyapti.

Ernazar *o l a k o ‘z* uchun ham kechagi kun o‘shanday bo‘lib, har tarafga jo‘natiladigan elchilarining oxirgisini ham jo‘natib bo‘lib, xondan ruxsat so‘radi-da kechqurun Gulzeboni olib shahar tashqarisidagi to‘rangilzorda uxlamay tong ottirdi.

Deraza oldida qo‘llarini qo ‘ltig ‘iga tikib turgan ozg‘ingina «*k o ‘z o y n a k*» o‘zicha nimanidir ming‘irlay boshladi.

Xulosa qilib aytganda, so ‘z yasash usuli bilan hosil bo‘lgan laqablar asosan kasb-hunarga oid laqab bo‘ladi va ko ‘pchiligi affiksatsiya usuli bilan hosil bo‘ladi. Buni quyidagi tablitsadan ham ko‘rish mumkin.

Affiksatsiya usuli bilan hosil bo‘lgan laqablar	Kompozitsiya usuli bilan hosil bo‘lgan laqablar
17	5

III BOB. LAQABLARNING ZAMONAVIY JIHATDAN XARAKTERLI BELGILARI

3.1. Arxaik laqablar

Hozircha mavjud bo‘lgan narsa-hodisalarning eskicha nomi arxaizmlar deyiladi. So‘zlarning eskirishi sababi shuki, tilda narsa-hodisalarni bildiruvchi birdan ortiq so‘z bo‘lsa, til taraqqiyoti qonunlariga javob beradigani iste’molda qolib boshqasi asta-sekin iste’moldan chiqa boshlaydi va o‘z sinonimiga nisbatan eski so‘zga aylanadi: *ulus* (xalq), *lang* (cho‘loq) *tilmoch* (tarjimon), *firqa* (partiya) va b.

Tilda yangi paydo bo‘lgan va yangilik belgisi sezilib turadigan so‘zlar yangi leksik qatlamni tashkil etadi. Bunday so‘zlar neologizm deb ham yuritiladi: kosmos, kosmodrom, televidenie va b³³.

Ma’lumki, lug‘at sostavini tashkil qilgan so‘zlarning bir gruppasi nutq jarayonida turli funktsiyalarni bajaradilar. So‘zlarning shunday funktsiyalaridan biri kishilarga qo‘llanilgan laqablar bo‘lib, so‘zlar semantikasi va stilistikasi qonuniyatlariga muvofiq bular ham arxaik va neologik laqablarga bo‘linadi.

B o‘lis - bu so‘zning asl ma’nosini o‘zbek tilining izohli lug‘atida oktyabrdan oldin Rossiyada uyezd tarkibidagi bir necha qishloqni o‘z ichiga olgan ma’muriy bo‘linma va shunday bo‘linmaning hokimi ma’nolarini ifodalashi ta’kidlangan. Mazkur leksema asosan amalni bildiradi. Uning amal ma’nosini keyinchalik laqabga aylangan. Bizning fikrimizcha bunday xolatlar faqat kontekstual vaziyatdagina sodir bo‘ladi. Misollarni qiyoslang:

- a) Sariboy *b o‘lis* haligacha xo‘jayinlarimning ichida eng xudo urgan badbaxt, ziqnasi edi.
- b) U qishloq sovetining raisi kelgan kunni esladi.

Demak, *b o‘lis* leksemasining funktsiyasi hamda vazifasi o‘rnida qishloq sovetining raisi so‘z birikmasi ishlatiladi.

---

³³ Doniyorov X. «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» 127 – b. Toshkent. 1980.

Z u f u n u n – so‘zi arabcha bo‘lib ko‘p ilmlarni biluvchi kishi degan ma’noni anglatadi. Badiiy asarda ham shu ma’noda qo‘llanilgan. Hozirgi vaqtda bunday kishilarni olim deyiladi.

-Zamona o‘tadir, mulla Ahad, - dedi SHorajab *z u f u n u n* xush ovoz bilan,- illo imon qoladur, hisob-kitob ilmining esa vijdon sotishda qo‘l kelganini ham bilamiz.

S a r b o n – bu laqabning sinonimi hozirgi davrda karvonboshi, karvon laqablaridir.

Darvesh Muhammad *s a r b o n*, Muhammadiy ko‘kaldosh, Gadoyi tog‘oyi asas edi.

S a r b o n so‘zining hozirgi sinonimi *k a r v o n* so‘zi hozirgi davrda ham laqab bo‘lib ishlatiladi.

Yo‘ldosh *k a r v o n*:

-Be!.. Janjalning boshi yo‘qchilik.

S a r k o r - bu so‘zning asl ma’nosи o‘zbek tilining leksikografik manbalarida ma’lum ish yoki sohani boshqargan lavozimli kishi, umuman rahbar, ishboshchi, boshliq ma’nolarini ifodalashi ta’kidlangan.

Mazkur leksema asosan amalni bildiradi. Uning amal ma’nosи keyinchalik laqabga aylangan. Bizning fikrimizcha bunday holatlar faqat kontekstual vaziyatdagina sodir bo‘ladi.

a) Nargi mahalladagi Olim *s a r k o r* deganning bog‘ida ko‘k shapka kiygan zindambir to‘ralar turishar ekan.

b) Xatto Sindor *r a i s* ham cho‘chirdi qarshi gap aytishga.

Demak, *s a r k o r* leksemasining funktsiyasi o‘rnida *r a i s* so‘zi ishlatiladi.

T i l m o ch – so‘zi bir tildagi gap yoki nutqni boshqa tilga tarjima qilib beruvchi kishi ma’nosida qo‘llangan. Hozir bunday kishilarni tarjimon deyiladi.

Tulki *t i l m o ch n i ng* asli ismi Bozorboy bo‘lsada, bu ismni ko‘plar bilmas, u ko‘pdan ayyorligi, quvligi sababli orttirgan «*Tulki tilmoch*» laqabi bilan hammaga ma’lum edi.

D a r g‘ a – so‘zi eskirgan so‘z bo‘lib kema boshqaruvchi degan ma’noni bildirgan. Hozir bunday kishilarni kapitan deyiladi.

-Elga bersang oshingni, bir umr silar boshingni! - dedi Ajiniyoz *d a r g‘ a*.

Devon - xonning hisob-kitobi bilan shug‘ullanuvchi shaxs” ovulda Alamin Devon degan boy o‘tti. Hozir yangidan ishlatila boshladi.

Mufti - dindor shaxs. Istiqłoldan keyin *mufти*, *qоzi*, *hokim* so‘zlari qayta tiklandi.

Qоzi - qonunchilik ishi bilan shug‘ullanuvchi hukmdor.

G u b ch a k - bu kasb-hunar bildiruvchi laqab bo‘lib hozirgi vaqtda bu laqabning sinonimi *a r a v a k a sh laqabidir*.

-O‘g‘lim,-deb qichqirdi kulib dadasi,-kimniki oldi?

-Tohir *g u b ch a k n i ng* jiyroni. Ot bolasi unga to‘g‘ri kelmas ekan.

3.2. Neologik xususiyatlarini yo‘qotgan laqablar

O‘zbek tiliga so‘z o‘zlashtirishda rus tili asosiy manba hisoblanadi. Hozirgi vaqtda ham o‘zbek tiliga rus tilidan va rus tili orqali boshqa tillardan traktor, poyezd, vokzal, teatr, elektr kabi so‘zlar kirib keldi. Bu so‘zlar o‘zbek tili lug‘at sostavida neologik so‘zlar bo‘lib ular lug‘at sostavining boyishiga olib keldi.

Rus tilidan va rus tili orqali boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlarga ot yasovchi *-chi* affiksi qo‘silib, kasb-hunarga oid laqablar yasalgan. Masalan: *t r a k t o r ch i* laqabi. Traktor so‘zi hozirgi leksikamizda aktiv qo‘llanadi.

Olishuvni jim kuzatib o‘tirgan Yo‘ldosh *t r a k t o r ch i*, Fozilning «ba’zilarni yo‘qotib irodasini bukib olgansiz» deganidayoq bo‘lganicha bo‘ldi.

Z a k o n ch i laqabi.

Qizning otasi Umarali *z a k o n ch i* ko‘p odamga zulmini o‘tkazgan yaramas narsa.

A p t e k a ch i laqabi.

A p t e k a ch i Dadamat puchuqning uyi obis qilinganda devordan oshirib o‘tkazilgan ikki korobka noyob dorilarni podvaliga yashirib qo‘ydimi?

F e r m a laqabi. Bu so‘z asli frantsuzcha bo‘lib rus tili orqali leksikamizga kirib kelgan.

Azizning A’zam *ferma* uyiga qishloqning obro‘li oqsoqollarini uchinchi marta kirgizishdan boshqa iloji qolmadi.

Z a v m a g laqabi. Bu so ‘z ruscha qisqartma ot bo‘lib, uni Said Ahmad «Yaxshi odam» asarida formani ixchamlashtirish uchun laqab vazifasida qollagan.

Z a v m a g Hojimat amakining yuz sakson metr duxobasini, yigirmata yaponcha jemperini, to‘qqizta belgiyskiy paltosini ikki oy saqlab berdimi, berdi.

Mexanik - traktor, mashinalarni ta’mirlovchi usta.

M e x a n i z a t o r laqabi. Mexanizator leksemasi hozirgi tilimizda eng ko‘p qo‘llanadigan so‘zlardan biridir.

Yo‘ldosh *m e x a n i z a t o r* Rahmonbergan biyning qizini yaxshi ko‘rarkan.

P r o v o d n i k bu so‘z ham rus tili orqali leksikamizga kirib kelgan.

-Dunyonni kezish bilan shoir bo‘lish mumkin bo‘lsa, unda Ali *p r o v o d n i k* shoir bo‘lishi kerak edi., chunki butun mamlakatni kezib chiqqan.

P a r a v o z laqabi. Bu leksema ham rus tili orqali lug‘at boyligimizga kirib kelgan.

-Bizning tashqari hovlimiz bo‘lib, kitobxonliklar ko‘pincha shu yerda o‘tadi. Bir kuni otamning yaqinlari-usta Maqsud, Karim qori, temir yo‘lchi Zokir *p a r a v o z* o‘rtasida bo‘lib o‘tgan suhbat hali-hali esimda.

Paynetchi- laqabi. Bu leksema ham rus tili orqali lug‘at boyligimizga kirib kelgan. Uyali telefonlarga pul o‘tkazuvchi insonga nisbatan ishlatiladi. Masalan, Davalatboy *paynetchi* ishga chiqibdi.

Kompyutershik - laqabi. Kompyuterda ish olib boradigan odamga nisbatan ishlatiladi.

Birjachi-laqabi. Hozirgi kunda 2 xil ma’noda ishlatiladi:

- 1) bozorda savdo-sotiq ishlari bilan shug‘ullanuvchilarga nisbatan shevada aytildi;
- 2) Birjada ish boshqaruvchi odamga nisbatan qo‘llaniladi. Ya’ni ishga joylashtiruvchi ma’nosida.

Bu misollardan shu narsa ko‘rinib turibdiki, san’atkorlar badiiy asarda davr ruhini ifodalash maqsadida kim bo‘lsada arxaik va neologik laqablardan foydalanadilar.

3.3. Mirmuhsinning «Temur Malik» romanida laqablarning badiiy uslubda qo‘llanilishi

Ma’lumki, badiiy matnlarda, jumladan, O‘zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsinning «Temur Malik» romanida qo‘llangan laqablarning funksional semantik xususiyatlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Negaki, taniqli yozuvchi Mirmuhsinning «Temur Malik» tarixiy romanida qo‘llangan antroponimlar o‘sha asrda tasvirlangan XIII-XIV asrlar tarixiy voqeligiga mos bo‘lishiga erishilgan. Mirmuhsin bu asarida ko‘proq o‘sha davr, ya’ni XIII-XIV asr eski o‘zbek adabiy tilida turkiy xalqlar orasida keng qo‘llangan kishi ismlari, laqablar va taxalluslardan o‘rinli foydalanishiga intiladi.

Badiiy matnlarda laqablarning ayrim uslubiy xusussiyatlari haqida (Mirmuhsining «Temur Malik» romani asosida). Demak, to‘laqonli badiiy obrazning yuzaga kelishida qahramonlarning portreti, tashqi qiyofasi, nutqi, monolog va diologlari bilan bir qatorda uning ismi, laqabi yoki taxallusi ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun jahon adabiyotining yirik vakillari o‘z asarlari qahramonlarining ismlariga ham alohida e’tibor berishgan, qahramonga munosib ism topish o‘ziga xos san’atkorlik belgisi deb baholangan. Ulug‘ rus yozuvchisi A.P.Chexov qahramon ismining badiiy asar uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini nazarda tutib, jumladan, shunday degan edi: “faqat asar qahramonlarining nutqlaridagina emas, balki ularning ismlari va familyalarida ham chuqur soddalik va hayotiylik bo‘lishi kerak. Binobarin, qahramonning nomi asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini chuqurlashtirib, uning milliy ruhini, xalqchillagini kuchaytirishda, asardagi obrazlar va voqealarni tipiklashtirishda muayyan ro‘l o‘ynaydi”. Masalaga anashu nuqtai nazardan qaraganda, badiiy matnda, jumladan, O‘zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsinning “Temur Malik” romanida qo‘llangan ismlar (antroponimlar)ning funksional- semantik xususiyatlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Negaki, taniqli

yozuvchi Mirmuhsinning “Temur Malik” tarixiy romanida qo‘llangan antroponimlar o‘sha asrda tasvirlangan XIII-XIV asrlar tarixiy voqeligiga mos bo‘lishiga erishilgan. Mirmuhsin bu asarida ko‘proq o‘sha, ya’ni XIII-XIV asr eski o‘zbek adabiy tilida, turkiy xalqlar orasida keng qo‘llangan kishi ismlari, laqablar taxalluslardan o‘rinli foydalanishga intiladi.

Yozuvchi “Temur Malik” “romani ustida o‘n yil mehnat qildi (1975-1985). 1985-yilda asar dastlab “Sharq yulduzi “jurnalida e’lon qilindi, keyinchalik “Xo‘jand qal’asi” nomi bilan nashr etildi. Yozuvchi bu asarni qayta ishlab, uning keyingi nashrlarida “Temur Malik” nomi bilan nashr etishni ma’qul ko‘rdi. Bu asarga so‘nggi so‘z yozgan, tarixchi olim H.Ziyoyev ta’kidlagandek, “Romanning Chingizzon istilo qilgan joylarda ,xususan, O‘trorda, Xo‘jandda va Urganchda qilgan yovuzliklariga bag‘ishlangan sahifalari katta qiziqish bilan o‘qiladi.

”Temur Malik “romani matnida boshqa leksik vositalar singari laqablar ham muhim tasviriy ahamiyat kasb etgan.

Masalan, romandagi asli Samarqandlik sardor Muhammad Intizom «Mextar Bodiyaldoyi Samarqandiy soniy» laqabiga ega. Yozuvchining eslatishicha Mextar Bodiyaldoyi Samarqandiy soniy – jangnomalardagi afsonaviy ayg‘oqchilarning ismlaridir. Shu bilan birga bu ayg‘oqchilar sardorining «*Mextarbod*», «*Kamak Kayyoniy*», «*saltanatning o‘tkir xanjari*» kabi laqablari ham bor: « - Mana o‘qing, azizim. Siz na Mextarbod va na Kamak Kayyoniy ekansiz!...»

Asarning bosh qahromoni Temur Malik «*Fili Mahmud*» laqabiga ega: Temur Malik ibn Mahmud – o‘ttiz yoshlarga borgan barvasta, yelkalari keng, qo‘l-oyoqlari uzun yo‘g‘on ovozli kishi... Ba’zan kulgisiniyu qahrini yuzidan aniq sezib bo‘lmas, shu sababdan ham uni «*Fili Mahmud*» derdilar – ellik qadamcha yerdan tegirmon toshini yelkada ko‘tarib kelib charx ustiga o‘rnatib bergenidan tashqari, gap ko‘tarar, har qanday noxush xabar oldida sachrab ketmas, bo‘ronlarga qoyadek chidamli edi, «Fili Mahmud» laqabi ham shudan bo‘lsa kerak. Romanda ana shu laqab ba’zan so‘z o‘yiniga, askiyaga asos bo‘lib xizmat qiladi:

« - ... Sizga tenglasha olmas ekanmen. Bu og‘ir xodalar she’rning emas, filning ham («*Fil*» so‘zi bilan u Temur Malikka ishora qildi) yuragini o‘ynatib yubordi.

- Filning ham bo‘ladigani bo‘ldi. Yuring, daryoda bir cho‘milib kelamiz...

Mo‘g‘ullar esa Temur Malikni «*qora Irves*» - «*qora Qoplon*» laqabi bilan yuritishgan: «*Tunda qora Irves*» paydo bo‘lib, posbonlarni yechinib yotgan joyida qonga belab, qilich bilan chopib, nayza bilan sanchib... ketishi mo‘g‘ullarning tinkasini quritdi. Ular tun bo‘yi uxlamay «*Irves*»ni quchadigan, poylab chiqadigan bo‘lib qoldilar» kabilar.

Asarda ayrim xotin-qizlar ham o‘z laqablariga ega. Bu jihatdan Xorazmshohning onasi – Turkon xotun obrazi xarakterlidir. U o‘ta makkor, o‘g‘li – Xorazmshohning ishiga ham bo‘lar-bo‘lmasga aralashaveradigan ayol bo‘lib, asarda u «*Xudovandi Jahon*», «*Qari tulki*», «*Buyuk enamiz*» laqablari bilan ham yuritiladi: «Sultonning in’omiga sazovar bo‘lishi va buni Sulton o‘z qo‘li bilan topshirishi – katta voqeа. Xo‘jandlik Mahmud Malik o‘g‘li Temurning saltanatga sadoqati keyinchalik Xo‘jandga hokim etib tayinlanishiga asos bo‘lgan edi. Bu devqomat yigitning «Xudovandi jahon» - Turkon xotunga itoatkorligi, unga doimo qo‘li ko‘ksida, salomini kanda qilmasligi, ayniqsa, hamisha burgutday chaqnab turishi qahri qattiq Turon xotunning diqqatini jalb etgan edi »;

Romanda salbiy mazmunli laqabga ega bo‘lgan ayollardan biri Binafsha bekadir. Temur Malikning xotini Oychechakning kanizagi bo‘lgan bu xotin «*Qora qanjiq*» - «*Olaqanjiq*», «*ko‘rpa tagidagi ilon*» laqabiga ega:

«*Binafsha beka ham Gurganjdan Oychechak bilan birga kelgan, bu enaganing ham Turkon xotunga aloqadorligini Temur Malik allaqachon sezgan. U hamma narsani kavlashtirib, hamma gapga burnini tiqardi. SHuning uchun bo‘lsa kerak, Temur Malik bilan Shohmurod Ko‘histoniy uni «Qora qanjiq» deb atashardi o‘zaro. «Olaqanjiq» oqsoqoldan bola topilganini eshitib, xursand bo‘lganidan yig‘lab yubordi» 314 b. kabilar.*

Asarda «hamma joyda hoziru nozir» bozor oqsoqoli Ahmad ibn Morazning *laqabi* «*ayo‘s*» edi: «Ittifoqo, shu payt bozor yonidan o‘tishda hamma narsadan

xabardor, hamma joyda hoziru nozir, *laqabi «ayo's»* - bozor oqsoqoli *Ahmad ibn Moraz* ham paydo bo'lib, xalloslab kelib Temur Malikka peshkash chiqdi» .

Asarda Temur ismli obrazlar ham ikkita. Biri – Xo‘jand hokimi, mohir sarkarda Temur Malik bo‘lsa, ikkinchisi - xoyin, qochoq Temurdir. Uning barvasta qomati va ismi Temur ekanligiga ishonib, Shohmurod Ko‘histoniy bu barvasta yigitni jangchilar safiga qo‘sadi: «*Devqomat bo‘lgani bilan palag‘da tuxumdan chiqqanligi... yuragimga shubha solgan edi. La’natinining nomi ham «Temur». Shubham to‘g‘ri - u iblis bo‘lib chiqdi!*» 2. 240-b.;

«*Nojins, attang qochibdi, lekin qo‘limizga tushmay iloji yo‘q! Men bu xoinning Afrosiyobdek qaddu qomatiga, murtiga qarabmanu yuragiga qaramabman. Ko‘zim ko‘r ekan. Men chayonni bag‘rimizga olibman...*» 240-b.

Romanda mo‘g‘ullarning sarkardalari So‘qtu no‘yon va Uloq no‘yon ismlari juda ko‘p marta takrorlanadi, ularning o‘zlariga xos xarakterini, jizzakilik, toshbag‘irlik, yovuzlik, makkorlik, ishratparastlik xususiyatlarini ochish maqsadida yozuvchi ularning har biriga mos mo‘g‘ulcha laqablardan ham foydalananadi.

Masalan, *So‘qtu no‘yonning* laqabi *«chono»* (*«xulgana»*, *«sichqon»*) bo‘lsa, Uloq no‘yonning laqabi mo‘g‘ulcha *«chono»* (*«qashqir»*)dir. «*Movaraunnahr tuprog‘iga o‘tishda u Xo‘jand, undan to O‘sh-u O‘zgangacha borishni sinalgan «tseryiyi» (harbiy boshliqlar So‘qtu no‘yon bilan Uloq no‘yonlarga topshirdi. Ularning katta o‘ttiz besh yoshida, laqabi «Xulgana» (sichqon) edi. Yumaloqligi, tishlarining o‘tkirligi, pitirlab tez yurishi sababli shu laqabni olgan bo‘lsa kerak. Ikkinchisi o‘ttiz uch yoshda bo‘lib, laqabi «Chono» (qashqir), «Udirdagch» (yo‘lboshchi, ya’ni Chingizzon) bu ikki no‘yonga Udegey, Chig‘atoyu Botuxondek e’timod qo‘ygan...*» 2.187-b.kabilar.

Shunday qilib yozuvchi Mirmuhsinning «Temur Malik» romanida laqablar o‘rnii bilan qo‘llangan hamda ular asarda tasvirlangan tarixiy davr – mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi kurash davri haqida kitobxonlarga aniq tasavvur berish uchun xizmat qiladi.

3.4. O‘zbek tili fitonimiyasida nom ko‘chish hodisasining qo‘shaloq ismlar(laqablar) bilan bog‘liqlik jihatlari

Onomastikada jonli organizmlar (odam, hayvon, o‘simpliklar)ning atoqli otlari **bionim** (yun. bioc - bios, hayat + onoma - nom)lar deb yuritiladi³⁴. Onomastikaga oid terminologik lug‘atlarda bionimlar turkumiga antroponimlar, zoonimlar, ornitonimlar, fitonimlar kiritiladi.

O‘zbek tilida fitonimlarning boshqa bionim turlari: antroponimlar va zoonimlar, ornitonimlar hamda toponimlar bilan aloqadorlik munosabati natijasida vazifaviy o‘tishlar, ya’ni bir atoqli otning ikkinchi bir atoqli otga ko‘chishi kuzatiladi. Atoqli otdan atoqli ot hosil bo‘lishi onomastik terminologiya bo‘yicha tuzilgan lug‘atlarda *konversiya* va *transonimizatsiya* deb ko‘rsatiladi³⁵. N.Uluqov aynan bir til hodisasiga nisbatan ikki xil termin qo‘llanishini ma’qullamagan holda, turdosh otlardan hech qanday o‘zgarishsiz atoqli otlar: toponimlar, antroponimlar, zoonimlar, fitonimlar hosil bo‘lishiga nisbatan konversiya, bir atoqli otdan boshqa atoqli ot, ya’ni antroponimdan toponim, oykonimdan gidronim hosil bo‘lishiga nisbatan *transonimizatsiya* terminini qo‘llash maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Bizningcha ham, bu to‘g‘ri. Demak, bir atoqli otning ikkinchi bir atoqli otga o‘tishini - **transonimizatsiya**³⁶ deb atash maqsadga muvofiqdir.

O‘zbek tili fitonimiyasida kishi nomlari bilan (antropofitonimlar), joy nomlari bilan (topofitonimlar), hayvon nomlari bilan (zoofitonimlar), qush va parranda nomlari bilan (ornifitonimlar) atalgan fitonimlar ham kuzatiladi. Bu o‘simpliklar dunyosining jamiyat, hayvonot, qushlar dunyosi bilan uzviy bog‘likligi va aloqadorligi mahsulidir.

O‘zbek tili fitonimiyasida transonimizatsiya asosida quyidagi atoqli ot turlaridan fitonimlar hosil qilishi kuzatiladi:

³⁴ Бегматов Э, Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли лугати. Наманган, 2008. 21-бет.

³⁵ Қаранг: Подольская Н.В.Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1978.с.152-153.

³⁶ Қаранг.Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. Д.Д. Тошкент.2010, 203-б.

1. Topofitonimlar (toponimlardan hosil bo‘lgan o‘simplik nomlari). Madaniy o‘simpliklar, ya’ni qishloq xo‘jalik ekinlarini etishtirish; qishloq xo‘jalogining asosiy tarmoqlaridan bo‘lgan dehqonchilik va uning sabzavotchilik, polizchilik, bog‘dorchilik, gulchilik kabi yo‘nalishlari, insonlar faoliyati va ular yashaydigan ma’lum hudud bilan uzviy bog‘liq. Bu bog‘liqlik o‘simplik, xususan, poliz, sabzavot ekinlari va meva navlarini nomlashda ham kuzatiladi. Masalan, Samarqand viloyatining Zarafshon shahrida yaratilgan ertapishar mahalliy olma, ertapishar serhosil kartoshka navi «Zarafshon» deb atalgan³⁷.

Ma’lum ob’ektga, ya’ni joy nomiga nisbatan berib nomlangan o‘simpliklar, xususan, navlar **topofitonimlar** deb ataladi. Fitonimlar guruhida joy nomlari bilan atalgan o‘simplik nomlari, ya’ni topofitonimlar salmoqli o‘rin tutadi. Topofitonimlar asosan sabzavot navi yaratilgan joyga, urug‘chilik bo‘limi o‘rniga, xususan, respublika, viloyat, shahar, shaharcha, qishloq nomlariga nisbatan berish asosida yuzaga keladi. **Masalan:**

- pomidor navlari: «Turon», «Sayhun», «Surxon», «Stalingrad», «Volgograd»;
- turp navlari: «Marg‘ilon», «Andijon», «O‘zbekiston-32»;
- karam navlari: «Ashxobod», «Toshkent»; sholg‘om navlari: «Namangan», «Samarqand»;
- qalampir navi: «Jayhun»;
- sarimsoq navi: «Andijon» kabi. Shuningdek, ayrim topofitonimlar ma’lum joyga nisbat berish asosidagina emas, nav yaratilgan hududga biron-bir mashhur joy asosida ham hosil qilinishi mumkin: «Turon», «Sayhun», «Surxon» pomidor navlari, «Jayhun» qalampir navi kabi.

Topofitonimlarni qanday joy nomi bilan atalganligiga ko‘ra:

- a) **xoronimlarga nisbatan berish asosida nomlangan o‘simplik navlari.**
Amirkonqovun, O‘zbekiston (qulupnay navi), *Turkiston* (bug‘doy navi) kabi;

---

³⁷ Қаранг: Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.:Наука, 1978.с.152-153.

b) polisonimlar (shahar nomlari)ga nisbatan berish aosida nomlangan o'simlik navlari: «Termiz-31», «Namangan-77» (g'o'za navlari), «Ashxobod» (karam navi), «Marg'ilon-822» (bodring navi) kabi;

v) oykonimlar (qishloq nomlari)ga nisbatan berish asosida nomlangan o'simlik navlari: «Qizilravot» (g'o'za navi), *Bekobodqovun* kabi;

g) gidronimlar (suv ob'ekti nomlari)ga nisbat berish asosida nomlangan o'simlik navlari: «Sayhun» (pomidor navi), «Jayhun» (qalampir, bug'doy, sholi, g'o'za navlari) «Bo'zsuv», «Yaksart» (bug'doy, g'o'za navlari), «Amudaryo» (qovun navi), «Oqdaryo-6» (g'o'za navi) kabi.

O'zbek tilidagi topofitonimlarni atalish motiviga ko'ra quyidagicha guruhlash mumkin:

a) o'simlik navi yaratilgan, yetishtirilgan joy nomlariga nisbat berish asosida yuzaga kelgan fitonimlar: «Chimboy», «Nayman», «Pastdarg'om», «O'zbekiston» (jo'hori navlari); «Toshkent» (bug'doy navi) kabi.

b) o'simlik navi etishtirilgan joy nomlari va pishish vaqtiga ko'ra atalgan fitonimlar: «Samarqand oltiyojligi», «Pastdarg'om oltiyojligi» (jo'hori navlari) kabi.

Topofitonimlar turli o'simlik navlarining yaratilgan yoki tarqalgan hududi haqida ma'lumot berishdan tashqari, mazkur navni boshqa shunday navdan farqlashga xizmat qiladi. Albatta, fitonimlarning tilda uzoq yashashi, qo'llanishi mana shu hamda undan olingan hosil yoki mahsulotning mashhur bo'lib ketishini ham ta'minlaydi.

Boshqa tillardagi kabi o'zbek tilida ham topofitonimlarning raqamlar bilan qo'llanishi keng tarqalgan: a)g'o'za navlari: «Toshkent-1», «Toshkent-2», «Toshkent-3», «Toshkent-4», «Toshkent-5»; zig'ir navlari: «Baxmal-2», «Buxoro-32» kabi;

b) soya navlari: «O'zbekiston-1», «O'zbekiston-2» kabi.

O'zbek tili fitonimiyasida aynan bir toponim bilan atalgan turli o'simlik, jumladan, ekin, sabzavot, poliz ekinlari nomlari ham kuzatiladi. Masalan, «O'zbekiston» deb ataluvchi pomidor, g'o'za, sholi navlari mavjud.

O‘zbek tili fitonimiyasida faqat mahalliy toponomilar bilan atalgan o‘simlik navlarigina emas, xorijda yaratilgan navlarning vatanimizda ekilishi, taqalganligi natijasida xorijiy tillardan o‘zlashgan topofitonimlar ham kuzatiladi. Masalan, «*Kuban*», «*Xarkov*» (javdar, qo‘noq navlari) «*Stalingrad*» (pomidor navi), «*Ispan*» (piyoz navi) kabi.

Hozirgi o‘zbek tili fitonimiyasi tahlili O‘zbekistonagi qishloq xo‘jaligi, bog‘dorchilik, sabzavotchilik, polizchilik sohasidagi yutuqlar ta’sirida topofitonimlar guruhi ham milliyashib borayotganligini ko‘rsatadi. Natijada tilimizda «*Jayhun*» (sholi, qalampir navi), «*Turon*», «*Sayhun*» (pomidor navlari) kabi tarixiy joy nomlari bilan atalgan topofitonimlar ham yuzaga kelmoqdaki, bunday nomlar lingvomadaniy mohiyatga ham ega bo‘lib, tarixiy nomlarning yashashini ta’minlaydi.

Antropofitonimlar kishilarning ismi, familiyasi, ota ismi, laqabidan hosil bo‘lgan o‘simlik nomlaridir. Bular:

a) navni yaratgan kashfiyotchi, seleksioner ismi, familiyasi bilan atalgan o‘simlik navlari: *Boyto‘ra*, *Boydarvish* (jo‘xori navlari), *Davlatboy*, *Ismoil SHayxiy* (qovun navlari) kabi. Chunonchi, «*Halima*»-Toshkent davlat agrar universiteti o‘simlikshunoslik kafedrasi professori, Halima Otoboeva rahbarligida xorijdan keltirilgan no‘xat navi.

b) mashhur allomalar, tarixiy shaxslar ismi, familiyasi, laqabi, nisbasi bilan atalgan o‘simlik navlari. Masalan, **husayni** [f.a.Hazrati Alining ikkinchi o‘g‘li Husayn nomidan] – uzumning hasaynidan ko‘ra nozikroq, cho‘zinchoqroq o‘rtapishar xo‘raki bir turi³⁸; *Afrosiyob*, *Aflatun* (yong‘oq navlari) kabi.

3. Etnofitonimlar (millat, urug‘, qabila, nomlaridan hosil bo‘lgan o‘simlik nomlari): «*Urganji*» // «*Gulobi Xorazmiy*», «*Xitoyi*» (qovun navlari) kabi.

4. Kosmonimlardan hosil bo‘lgan fitonimlar: «*Yupiter*» (yong‘oq navi), «*Cho‘pon*» (olma navi) kabi.

---

³⁸ Ўзбек тилининг изоҳли лғати. 5-жилд. Тошкент:ЎМЭ,2008.565 – 6.

5. Geortonimlar (bayram nomlari)dan hosil bo‘lgan fitonimlar:
«Navro‘z» (bodring navi), «Mustaqillik» (g‘o‘za navi) kabi.

Ko‘rinadiki, nom ko‘chishi, nomlardan nomlarning tug‘ilish jarayoni lisoniy va nolisoniy omillar mahsulidir. Transonimizatsiya bir-biriga bog‘liq, aloqador atoqli otlar otga o‘tishi, ko‘chishidir.

Transonimizatsiya ham ijobiy, ham salbiy moxiyatga ega. Bu usul asosida nomlarning hosil bo‘lishi bir jihatdan tilda tejamkorlikni ta’minlasada, tilning onomastik tizimida bir xil nomlarning yuzaga kelishiga olib keladi.

3.5. Laqablarining atoqli otlar o‘rnida qo‘llanilib kelishi

Tuzuvchi: Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti Filologiya fakulteti 4-kurs talabasi Abdullayev Oq‘abek

Fan: Ona tili

Sinf: 6-sinf

Mavzu: Atoqli otlarning turlari va imlosi(1 soat)

Vaqt: 45 daqiqa

Dars turi: bilim beruvchi, faollashtiruvchi

Darsning maqsadi:

- o‘quvchilarining atoqli otlar va ularning turlari bo‘yicha bilimlarini mustahkamlash;
- o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, vatanparvarlik hissini rivojlantirish;
- o‘quvchilarining nutq madaniyatini va tafakkurini o‘stirish.

Darsning uslubi: “Issiq kartoshka”, “Aqliy hujum”

Darsning jahozi: Darslik, buklet, plakat, tarqatma materiallar, kompyuter, taqdimot.

Darsning borishi:

Dastlab davomat aniqlanadi. Uyga vazifa so‘raladi. Oldingi dars mavzusi “Juft va takroriy otlar imlosi” mavzusi bo‘lib, uyga vazifa sifatida savollarga tayyorlanib kelish va 276–mashqni bajarib kelish topshirilgan. Uyga vazifani

so‘rashda “Issiq kortoshka” metodidan foydalaniladi. Bunda o‘qituvchi tomonidan kortoshka ko‘rinishidagi qog‘oz o‘quvchilarga otiladi. Uni ushlab olgan o‘quvchi o‘qituvchi tomonidan o‘tilgan mavzu yuzasidasidan beriladigan savollarga javob beradi. Keyin o‘quvchi bu qog‘ozni yana o‘qituvchiga qarata otadi. Yana shu ko‘rinishda davom ettiriladi. Bu metodda o‘quvchilardan savollarga tezkorlik bilan javob berish talab qilinadi. O‘quvchilar baholanadi. Shundan so‘ng o‘tilajak dars mavzusi e’lon qilinadi. Mavzu: “**Atoqli otlarning turlari va imlosi**” Oldingi mavzu va bugungi mavzuning o‘zaro bg‘liqlik jihatlari aytib o‘tiladi. Mavzu o‘qituvchi tomonidan taxtaga yoziladi. Atoqli otlarga oid darslikda berilgan nazariy ma’lumotlar o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarga tushuntiriladi. Bunda o‘qituvchi birinchi navbatda darslikdan, so‘ngra buklet, plakat yoki kompyuterdan foydalanim, mavzuni taqdimot shaklida o‘quvchilarga tushuntirib beradi.

1-topshiriq. Shaxs, joyni bildiruvchi atoqli otlarga misollar keltiring.

2-topshiriq. Berilgan otlarni quyidagi guruhlarga bo‘ling.

Jo‘ra, Bekobod, Usmon Nosir, Bo‘ribosar.

Shaxs nomlari	O‘rin-joy nomlari	Narsa nomlari

3-topshiriq. So‘zlarni ism, ota ismi, familiya, taxallus bildirishiga ko‘ra guruhlang.

Toshev, Yo‘ldosh o‘g‘li, Xorazmiy, Ibn Sino, Sanobar Akbar qizi, Navoiy, Cho‘pon.

BILIB OLING. *Biror shaxs, narsa yoki joyga atab qo‘yilgan nomlar atoqli otlar sanaladi. Atoqli otlar nimani atab kelishiga ko‘ra shaxs nomlari, joy nomlari va narsa nomlariga bo‘linadi.*

Kishilarining ismi, otasining ismi, familiyasi, taxallusini bildiruvõhi otlar shaxs nomlari sanaladi.

ESDA TUTING. *Familiyalar shaxs ismidan so‘ng otasining ismini qoldirish (Usmon Nosir), otasining ismiga -ov(a), -yev(a) qo‘srimõhasini qo‘sish (Erkin Vohidov) bilan ifodalanadi.*

277-mashq. Shaxs nomlarini toping va ularni izohlang. Yana qanday mashhur allomalarini bilasiz? Shu haqda suhbatlashing.

Notiq dedi:

«Taqdir shul,

Bu jahoniy iroda.

Tillar yo‘qolur butkul,

Bir til qolur dunyoda».

«Ey voiz, pastga tushgin,

Bu gap chiqdi qayerdan?»

Navoiy bilan Pushkin

Turib keldi qabrdan.

Kim darg‘azab, kim hayron,

Chiqib keldilar qator:

Dante, Shiller va Bayron,

Firdavsiy, Balzak, Tagor.

«Va’zingni qo‘y, birodar,

Sen aytganing bo‘lmaydi!»

Barcha dedi barobar:

«Ona tilim o‘lmaydi».

(E. Vohidov)

278-mashq. Gaplarni ko‘chiring. Atoqli otlarni shaxs nomlari va joy nomlariga ajrating.

1. Yana bir necha kun turib kelmoq uchun Otabek Marg‘ilonga, Hasanali ota Yusufbek hojini tinchlatish uchun Toshkentga jo‘nadilar. (*Abdulla Qodiriy*) 2. Chol ko‘zlarini qisib, kulib qo‘yadi: — Yaxshi. Ma’nolik narsa. Muqimiyni ko‘rganman. Xushfe’l, dono odam edi. Muqimiy — kattakon shoir. Qo‘qonda turadi u kishi. (*Oybek*)

279-mashq. *Abdu-, -qul, -berdi, -xon, -jon, -boy, -oy, -bek, -xo‘ja, -bonu* singari kishi nomlari ko‘rsatkiňhlari ishtirok etgan ismlar qatorini tuzing. Ularning ismlarga qo‘shilish o‘rni va imlosini tushuntiring.

Darsni mustahkamlash jarayonida “Aqliy hujum” metodidan foydalilaniladi. Bunda o‘qituvchi tomonidan atoqli otlarga nisbatan ishlatiladigan laqablar aytildi. O‘quvchilar shu laqabning qaysi otga nisbatan ishlatilishini topishlari kerak bo‘ladi. Masalan terak laqabi o‘qituvchi tomonidan aytildi. Keyin esa o‘quvchilar bu laqabning qanday otlarga nisbatan ishlatilishini topishlari kerak bo‘ladi va shu tarzda davom ettiriladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Shaxs nomlari deb qanday otlarga aytildi?
2. Joy nomlariga misollar keltiring.

280-mashq. *Uyga vazifa.* Ota-onangiz, aka-ukalaringiz, opa-singillaringizning ismlarini yozing va ularga izoh bering.

UMUMIY XULOSALAR

Badiiy adabiyot ifodaning spetsifik formasidir. Har qanday badiiy adabiyotda inson yashaydi. Shunday ekan, badiiy adabiyot tili inson tilining badiiy shaklidir. Shuning uchun ham badiiy adabiyotning o‘ziga xos xususiyatlariga tayangan holda o‘rganish bosh nazariy va amaliy jihatdan maqsadga muvofiqdir. Shunday ekan, bu mavzu o‘zbek filologiyasidagi eng muhim mavzulardan biri deb belgilanadi. Ayniqsa, terminologik leksikaning badiiy uslubda ishlatalishi masalasi ko‘pgina tadqiqotchilarining diqqatini jalb qildi. Lekin badiiy adabiyotda laqablarning leksik-semantik va grammanik xususiyatlari maxsus o‘rganilmagan.

1. Badiiy asar tilida ishlataligan laqablarni o‘rganish o‘zbek tilshunosligining onomastika, onomosiologiya sohalarini o‘rganishda katta ahamiyatga ega.
  2. Laqablar badiiy asarda tasvirlanayotgan obrazlarning turli-tuman jihatlarini ixcham kontekstda chuqur ma’noli va ta’sirchan tasvirlash vositasi hisoblanadi.
  3. Badiiy uslubda yengil kulgi, komik, satirik, hazil-mutoyiba detallari bo‘lib xizmat qiladi.
  4. Xususan laqablarni sinxronik va dioxronik planda o‘rganish so‘z semantikasining ayrim tomonlarini o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki jamiyat o‘zgarishda bo‘lib turishi dialektik qonuniyat bo‘lganidek, so‘z ma’nolarining taraqqiyoti ham doimo sodir bo‘lib turadigan tarixiy-lingvistik qonuniyatdir.
  5. Shunday qilib, yozuvchi Mirmuhsinning «Temur Malik» romanida laqablar o‘rni bilan qo‘llangan hamda ular asarda tasvirlangan tarixiy davr – mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi kurash davri haqida kitobxonlarga aniq tasavvur berish uchun xizmat qiladi.
  6. Xalq so‘zlashuv nutqida, shuningdek, badiy asar tilida ham davr ruhini ifodalash maqsadida arxaik va neologik laqablardan keng foydalanganlar.
- Badiiy adabiyot tili jamiyat hayotini o‘zida aks ettirishda asriy tajribalarga ega bo‘lgan badiiy adabiyot bilan uzviy bog‘liq.

Badiiy adabiyot tili adabiy tilning o‘ziga xos shakli, bu tilning o‘ziga xos, muayyan xususiyatlaridan biri ham adabiy normani chetlab o‘tishidir. Unda lug‘aviy va uslubiy vositalarning tabaqalanishini belgilashda, bu tilning adabiy tilga va adabiy normaga munosabatlari masalalarini chetlab o‘tib bo‘lmaydi.

O‘zbek tiliga so‘z o‘zlashtirishga rus tili asosiy manba hisoblanadi. Rus tilidan va rus tili orqali boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlarga ot yasovchi *-chi* affiksi qo‘silib, kasb-hunarga oid laqablar yasalgan. Masalan: p a t e n t ch i, z a k o‘ n ch i laqabi. Demak, inson tana a’zolaridagi biror nuqsonni ifodalovchi so‘zlardan hosil bo‘lgan laqablar ko‘p hollarda asosan qahramon portretini tasvirlashda ixchamlikka erishish uchun badiiy asarlarda qo‘llaniladi. Ma’lumki, laqab vazifasida qo‘llangan bunday so‘zlar asl ma’nolarida ham ishlatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. – T.: O’zbekiston, 2000y.
  2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008.
  3. Abdullaeva L. «Metaforalar va ularning tarjima qilinishi haqida ba’zi mulohazalar» O’.t.a. 1965. №3.
  4. Axmedov A. Badiiy asar tilini o‘rganish haqida\\ O‘zTAM. 1960, №3.
  5. Begmatov E. Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan. 1972.
  6. Doniyorov X. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980.
  7. Jonibekova D. Laqablarining ayrim uslubiy xususiyatlariga doir. O‘zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligi muammolari. Samarqand. 2010. 85-b.
  8. Mirtojiev M. O‘zbek tilida polisemiya. – Toshkent: Fan. 1975.
  9. Mukarramov M. Badiiy stilda o‘zlashmagan so‘zlar||O‘zTA. 1978,4s.
  10. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy O‘zbek tili. – T.: 2006.
  11. Rustamov S. So‘z qo‘llash estetikasiga doir ba’zi mulohazalar (O‘zTA.1975.№5)
  12. Fayzullaev B.«Oltin vodiydan shabadalar» romanida dialektizmlar (O’z.t.a.1975.№1)
  13. B. Fayzullaevning «Dialektizmlar va ularning badiiy adabiyotdagи o‘rnи (O‘zTA. 1977. №4).
  14. Файзуллаев Б. Диалектизмы в языке художественной произведений. Автореф. Канд. дисс. (Toshkent. 1979. 24 s).
  15. Shukurov N. Badiiy uslub va badiiy til» (O’z.t.a.1972,№4)
  16. E.Qilichevning «Eskirgan frazeologik iboralarning stilistik xususiyatlari» (O’z.t.a.1972.№4)
  17. Qosimov U.Yozuvchining sirlari (A.Qahhor saboqlari). – T.: 1995.-B.56.
  18. G‘ulomov A. va b. «O‘zbek tili grammatikasi». – Toshkent: O‘qituvchi, 1975.
- 1.<http://www.ziyonet.uz/>
  - 2.<http://www.jungland.ru/Library/Poezia.htm>

Lug‘atlar.

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: 2006

Shartli qisqartmalar.

1. T. a. t. – tanlangan asarlar to‘plami.
2. O‘z. t. i. l.- O‘zbek tilining izohli lug‘ati.
3. O‘z. t. a.- «O‘zbek tili va adabiyoti» jurnali.

Badiiy asarlar.

1. Shukrullo «J.S.»-Shukurulloning «Javoxirot sandig‘i».
2. Qahhor A. «O‘.E.»- A.Qahhorning «O‘tmishdan ertaklar»
3. G‘ulom G‘. «Sh.b.»-G‘ofur G‘ulomning «Shum bola» asari.
4. Mirmuhsin «Temur Malik» romani.